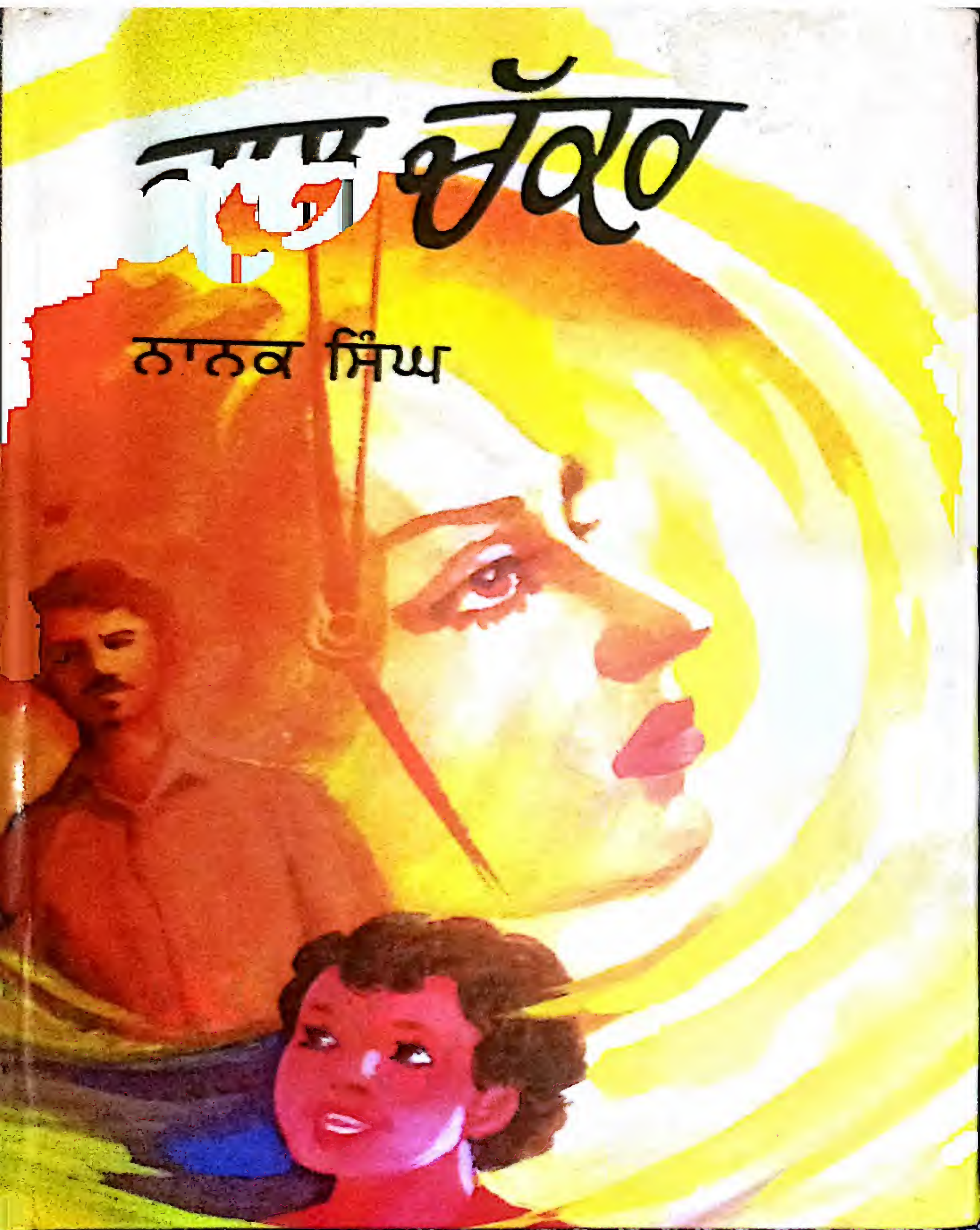
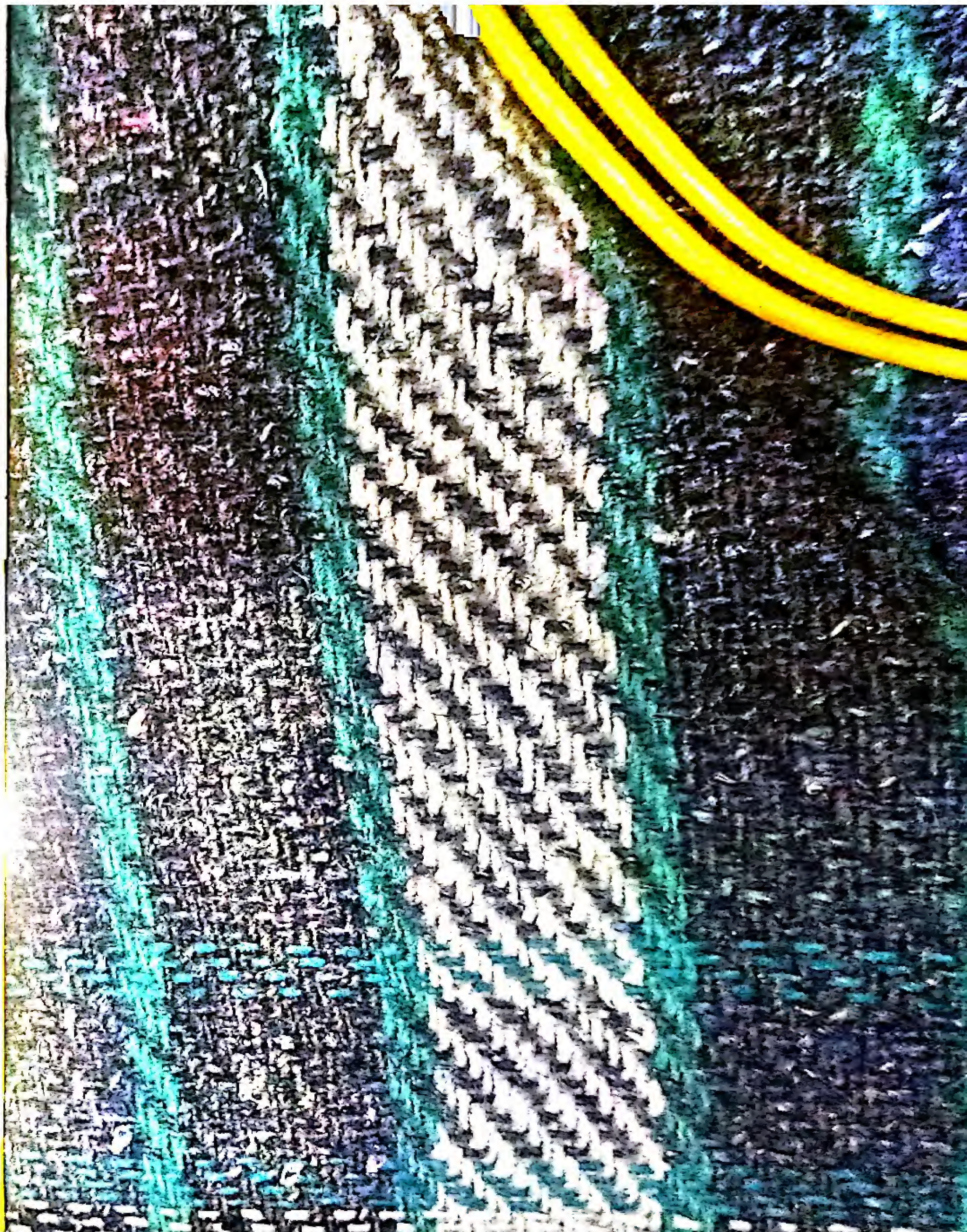

ਜਾਪ ਭੱਕਰ

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਕਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਕਾਨਕ ਸਿੰਘ

ਕਾਨਕ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਮਾਲਾ

ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਵਲੋਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਛਪਿਆ:1999
ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ : 2014

© ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ

ISBN: 978-93-81439-24-1

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:
ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ,
ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ,
5-ਸਿਟੀ ਸੈਂਟਰ,
ਨਜ਼ਦੀਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਵਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
ਫੋਨ ਨੰ. 0183-2501003
ਮੋ. 98889-24664

ਛਾਪਕ:
ਪ੍ਰਿੰਟਵੈਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁੱਲ : 180/- ਰੁਪਏ

ਭੂਮਿਕਾ

(ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੀ)

ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਕਿਹੜਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਹੈ, ਜੋ ਸ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ 'ਸਤਿਗੁਰ ਮਹਿਮਾ' ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਜ ਆਪ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੋਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹੋਏ ਬਥੇਰੇ ਨਾਵਲ ਅਜ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਜੋ ਰਸ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਸਕੋਗੇ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਹੀ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇਗਾ —

ਕਹਿਬੇ ਕਉ ਸੋਭਾ ਨਹੀ ਦੇਖਾ ਹੀ ਪਰਵਾਨ

ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਐਸੇ ਸੁਹਣੇ ਤੇ ਦਿਲ ਲੁਭਾਉਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤੋੜ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੂੰਹੋਂ ਵਾਹ ਵਾਹ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ

ਮਿਠੀ ਬੋਲੀ, ਸੁਭਾਵਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲੇਖ-ਲੜੀ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਖਾਸ ਖੂਬੀ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਆਦਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੀ ਲਭਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਦੁਖ, ਘਬਰਾਹਟ, ਵਿਜੋਗ, ਮਿਲਾਪ, ਘ੍ਰਿਣਾ, ਈਯਖਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਦਾ, ਕਲਮ ਨਾਲ ਐਸੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਮਹਾਤਮਾ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਹਸਮੁਖ ਤੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਸਨ। ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਹਰ ਸਾਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਜਦ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਇਕ ਅੱਧਾ ਮਹੀਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮਨੋਹਰ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ।

ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਹੋਰੀਂ ਘਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਜੀਅ ਸਨ। ਸੇਠ, ਸੇਠਾਣੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ। ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਬੜੇ ਤਰਸਵਾਨ ਦਿਲ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਏ ਗਏ ਸਾਧੂ ਅਭਿਆਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬੜਾ ਚਾਉ ਸੀ।

ਸਿਆਲ ਦੀ ਰੁੱਤ ਸੀ। ਐਤਕੀਂ ਮਹਾਤਮਾ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਵੈਸ਼ਨੋ ਦੇਵੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਜਦ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਤੇ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਸਤਸੰਗ ਦਾ ਰੰਗ ਬੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਐਤਕੀਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਲੋਹੜੀ ਤਕ ਇਥੇ

ਹੀ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੇਠ ਜੀ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜਕਾ ਮਨੋਹਰ ਪੰਗਤਾਂ ਲਵਾ ਕੇ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖੁਆਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ। ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਆਪ ਸੇਠ ਹੋਰੀਂ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕੀਂ ਬਥੇਰਾ ਵਰਜਦੇ, ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਬੰਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢੁਕਣ ਦੇਂਦੇ।

ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਪਾਪੀ ਤੋਂ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਮੂਰਗ ਰਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਤਮਾ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਨ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਦਾ ਨਾਮ ਵਿਚ ਮਖਮੂਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਰੇਸ਼ਮ ਵਰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਦਾਹੜਾ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਜਟਾਂ, ਆਪ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਉਪਦੇਸ਼, ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਮ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਓਹ ਨਾਮ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾਈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇੰਦਰ ਵੀ ਖਾਰ ਖਾਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਵੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਮੋਹਲੇਧਾਰ ਮੀਂਹ ਵਸਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ। 'ਪੋਹ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਝੜੀ, ਨਾ ਛੱਡੇ ਕੋਠਾ ਤੇ ਨਾ ਛੱਡੇ ਕੜੀ' ਠੀਕ ਇਹੋ ਗਲ ਹੋਈ। ਤਮਾਮ ਜਲ ਥਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦੀ ਵੀ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਧਿਆ ਦੇ ਕੋਈ ਛੇ ਕੁ ਵਜੇ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੇਠ ਪ੍ਰਭੂ ਦਿਆਲ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ

ਜੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਗੀਠੀ ਭੱਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੀਂਹ ਝੱਖਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਘਰ ਦਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਤਸੰਗੀ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਆਸਣ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨੋਹਰ ਬੈਠਾ ਬੜੀ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਦਰੀ ਉਪਰ ਸੇਠ ਤੇ ਸੇਠਾਣੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮਨੋਹਰ ਦੀ ਉਮਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਮਨੋਹਰ ਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤਕਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਰੇਸ਼ਮ ਵਰਗੇ ਕੂਲੇ ਕੂਲੇ ਵਾਲਾਂ ਪੁਰ, ਜੋ ਕੰਘੀ ਦੁਆਰਾ ਡਾਢੇ ਸਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਹੱਥ ਫੇਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ — ‘ਸੇਠ ਜੀ! ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਡਾਢਾ ਪਿਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।’

ਸੇਠ ਤੇ ਸੇਠਾਣੀ ਹੋਰੀਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭੁੱਲੂ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ — ‘ਬਾਬਾ ਜੀ! ਸਾਡੇ ਬੜੇ ਭਾਗ ਨੇ ਜੁ ਅਸਾਂ ਕੀੜਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਵਾਜਦੇ ਹੋ। ਤੇ ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਬੱਚਾ ਹੈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਨਾ ਲਗੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਲਗੇ। ਇਹੋ ਅਸੀਸ ਦਿਓ ਜੁ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਯੂ ਕਰੇ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਰਹੇ।’

ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਾਕੇ ਦਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਬੋਲੇ — ‘ਬੇਟਾ ਚਿਰੰਜੀਵ ਰਹੇ।’

ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਅਨੰਦ ਆਇਆ ਕਿ ਸਾਇਦ ਹੀ ਇਤਨਾ ਅਨੰਦ ਉਸਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਕੁੱਛੜ ਲੋਰੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨਿਵਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਚੰਚਲਤਾ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ — ‘ਬਾਬਾ ਜੀ ! ਅੱਜ ਕਿਹਾ ਸੋਹਣਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਪਰਸੋਂ ਦਾ ਜਿਉਂ ਮੀਂਹ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਸ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਇਹੋ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ ਜੋ ਰਜਾਈ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਸੁੱਤੇ ਰਹੀਏ।’

ਕਾਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੇਠ ਹੋਰੀਂ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ — ‘ਆਹੋ ਪੁੱਤਰ ! ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਤਾਂ ਸੋਹਣਾ ਦਿਨ ਏ, ਪਰ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਹੱਡ ਭੰਨ ਕੇ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਾ ਆਟਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਮੀਂਹ ਤੇ ਪੋਹ ਮਾਂਹ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ੂਰੀ ਕਿਥੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਖਬਰੇ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਬੇਨਸੀਬੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਕਈ ਡੰਗਾਂ ਤੋਂ ਧੂੰਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਧੁਖਿਆ ਹੋਣਾ। ਨਾਲੇ ਕਾਕਾ ! ਜਦ ਸਾਡੇ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਵੀ ਚੋਅ ਰਹੇ ਨੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹੜੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਕੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ? ਹੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ! ਤੇਰੀ ਲੀਲਾ ਬੇਅੰਤ ਹੈ।’

ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਾਛੜ ਨਾਲ ਕਣੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਸੇਠ ਹੋਰੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ, ‘ਬਾਰੀਆਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ, ਅੱਜ ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਨੇ ਹੱਦ ਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ’ ਉਠ ਕੇ ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸੜਕ ਤੇ ਪਈ, ਜਿਸ ’ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਪਾਣੀ

ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੀ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮੋੜ ਮੁੜਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਮਾਨੋਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦਾ ਘੋੜਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਤੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਥਪੇੜਿਆਂ ਨਾਲ ਧਕੀਦਾ ਕਦੇ ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਕਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉਲਰ ਜਾਂਦਾ। ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਡਿੱਗਾ ਕਿ ਡਿੱਗਾ। ਉਸ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਿਰ ਦੀ ਹਜ਼ਮਤ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਮੈਲੀ ਜਿਹੀ ਤਹਿਮਤ ਤੇ ਗਲ ਖਾਕੀ ਜਿਹਾ ਝੱਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਡੌਲਿਆਂ ਤਕ ਪਾਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਿਰੋਂ ਤੇ ਪੈਰੋਂ ਉਹ ਨੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਾਂ ਕੱਛਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾਈ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦਾ, ਡਿਗਦਾ, ਢਹਿੰਦਾ, ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਭਰ ਆਇਆ। ਇਨੇ ਨੂੰ ਮਨੋਹਰ ਨੇ ਵਾਜ ਦਿਤੀ — ‘ਚਾਚਾ ਜੀ, ਠੰਢ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਖੜੇ ਰਹੇ ਹੋ, ਆਉ ਵੀ।’

‘ਆਇਆ ਕਾਕਾ, ਠਹਿਰ ਜਾ’, ਕਹਿ ਕੇ ਸੇਠ ਹੋਰੀਂ ਲਗਾਤਾਰ ਓਧਰੇ ਤਕਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਮਕਾਨ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਨੂੰ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨਾਂ ‘ਚੋਂ ਜੋ ਰਸ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪਵੇਗਾ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਬਾਰੀ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਆ ਬੈਠੇ।

ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਗਿਆਨ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਚਾਨਕ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਖੜੇ ਹੋ ਗਏ, 'ਹੈਂ! ਹੇਠਾਂ ਕੌਣ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ। ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਣਿਆ ਸਾਈਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ — 'ਚਲੋ! ਉਠੋ ਇਸ ਜਾ ਸੇ। ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਕਾ ਬੱਚਾ! ਯੇ ਜਾ ਤੋਰੇ ਬਾਪ ਕੋ ਸਰਾਇ ਬਨੋ ਭਯੋ ਹੈ ਕਾ? ਭਾਗੋ, ਨਾਇ ਤੋ ਜੂਤੇ ਮਾਰਤ ਮਾਰਤ ਕਪਾਰ ਫੋਰ ਦੀਹੀਂ। ਸਾਰੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਹੀਂ ਕੇ, ਤਮਾਮ ਫਰਸ ਗੀਲੋ ਕਰ ਦੀਓ।'

ਸੇਠ ਹੋਰੀਂ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਓਹੀ ਰਾਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਲੂ ਸਾਈਸ ਨੂੰ ਘੁਰਕੀ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ — 'ਅਰੇ ਕਿਉਂ ਬਿਚਾਰੇ ਕੋ ਤੰਗ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਬੈਠਾ ਰਹਿਨੇ ਦੇ, ਬਾਰਸ਼ ਹਟੇਗੀ ਤੋ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ।'

ਸਾਈਸ ਦੀ ਫਿਰ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਪਹੌੜਾ ਲੈ ਕੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਿਦ ਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।

ਰਾਹੀ ਨੇ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਵਲ ਇਕ ਦੀਨਤਾ ਭਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਤਕਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ — 'ਸੇਠ ਜੀ! ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੁਹਾਡਾ ਭਲਾ ਕਰੇ (ਕੱਰਾਹ ਕੇ) ਓਇ ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ! ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ।'

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਪਰ ਡਾਢੀ ਦਇਆ ਆਈ। ਉਹ ਨੁੱਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਖਟ ਖਟ ਵਜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਵਹਿ ਕੇ ਬਾਹਰ ਤਕ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਇਸ ਦੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਰ ਜਾਏਗਾ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਪਰ ਗਏ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ — ‘ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ ?’ ਪਰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਇਸ ਵਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਗੰਢੜੀ ਖੋਲੀ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗਰਮ ਝੱਗਾ, ਇਕ ਪਜਾਮਾ ਤੇ ਇਕ ਪੱਗ ਕਢ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਬੋਲੇ — ‘ਆ ਕੇ ਦਸਦਾ ਹਾਂ।’

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਉਪਰ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਓਹੀ ਰਾਹੀਂ ਸੀ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਉਪਰ ਆ ਕੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ — ‘ਆ ਬਈ ਸਾਈਂ ਲੋਕਾ! ਬਹਿ ਜਾ ਅੰਗੀਠੀ ਅੱਗੇ।’ ਮੁਸਾਫਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਨ ਬੱਲੇ ਦਬਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਗਰੀਬ ਪਰਵਰ! ਇਸ ਬਦ ਕਿਸਮਤ ਖਾਤਰ ਇਤਨੀ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।’ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਭਰ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਵਲ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਬੋਲੇ — ‘ਆ ਬਈ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਬੈਠ ਜਾ, ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਕਰ। ਇਹ ਤਾਂ ਸੂਰਗੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਹੈ।’

ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਉਠ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗੀਠੀ ਦੇ ਕੋਲ ਲਿਆ ਬਿਠਾਇਆ। ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿ — ‘ਵਿਚਾਰਾ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਭੰਨਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।’ ਇਕ ਰਜਾਈ ਚੁਕ ਲਿਆਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉਤੇ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਮਨੋਹਰ ਬੋਲਿਆ—

‘ਬੇਬੇ ਜੀ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਪਿਆਓ, ਵੇਖੋ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਅਜੇ ਤੋੜੀ ਦੰਦ ਵਜਣ ਡਹੇ ਹੋਏ ਨੇ।’ ਤੇ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਝਟਪਟ ਅਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ — ‘ਬੰਸੀ ਓਏ ਬੰਸੀ! (ਇਹ ਨੌਕਰ ਸੀ) ਜਾ ਝਟਪਟ ਚਾਹ ਤਿਆਰ ਕਰ ਤੇ ਨਾਲੇ ਖਾਣ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਲਈ ਆਵੀਂ।’ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ — ‘ਰੋਟੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਖਾਧੀ ਹੋਣੀ?’

ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਉਸਨੂੰ ਸੱਚਖੰਡ ਦੀ ਗਮਣੀਕ ਧਰਤੀ ਤੇ ਲਿਆ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦਿਤਾ, ਫੇਰ ਸੰਗਦਾ ਸੰਗਦਾ ਬੋਲਿਆ — ‘ਹਜ਼ੂਰ, ਕੱਲ੍ਹ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ।’ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਕੋਲੋਂ ਬੈਠਾ ਨਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪ ਉਠ ਕੇ ਰਸੋਈ ਘਰ ਵਿਚ ਗਈ ਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਸਭ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਪਾਸ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ — ‘ਆਓ ਵੀਰ ਜੀ, ਰਸੋਈ ਤਿਆਰ ਹੈ।’

ਮੁਸਾਫਰ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨਾਲ ਉਠਿਆ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਢਿਡ ਭਰ ਕੇ ਖਾਧਾ। ਪੇਟ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਉਹ ਫੇਰ ਆ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣੀਏ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਪਰ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਤੁਬਕ ਉਠੇ। ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ — ‘ਹੈਂ ਓਹ ਭਲਿਆ ਲੋਕਾ! ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਖਤਰਨਾਕ ਆਦਮੀ ਜਾਪਨਾ ਏ, ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੂੰ ਜੇਲ ਚੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਏਂ। ਐਹ ਵੇਖਾਂ, ਤੇਰੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਉਪਰ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਏ ਹੋਏ ਨੇ।’

ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪਾਸੇ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਾਫਰ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਖਿਆਲੀ ਘੋੜੇ ਦੜਾਨ ਲਗ ਪਏ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੁਸਾਫਰ ਬੋਲਿਆ, — ‘ਬੰਦਾ ਨਿਵਾਜ਼! ਮੈਂ ਨੱਸ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਬਲਕਿ ਪੂਰੀ ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।’

ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਅਚਰਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ — ‘ਕਿੰਨੀ?’

‘ਜੀ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆ ਦੀ।’

‘ਓਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ! ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੈਦ? ਕਿਸ ਜੁਰਮ ਬਦਲੇ?’

ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਾਲ ਦਸਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ — ‘ਹਜ਼ੂਰ ਇਸ ਬਦਨਸੀਬ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ? ਮੈਂ ਅਰਜ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੂਨੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਨਾ ਕਰਾਓ। ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਹਕ ਦੁਖੀ ਹੋਵੋਗੇ। ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ, ਕਮੀਨਾ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਆਦਮੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਲਓਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹੁਣੇ ਇਥੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਓਗੇ।’

ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਹੀ ਦਇਆ ਦਾ ਪੁੰਜ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਤਾਂ ਧਰਮ ਤੇ ਦਇਆ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਡਾਢੀ ਸੱਟ ਲਗੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਸਾਈਂ ਲੋਕਾ! ਇਹ ਖਿਆਲ ਦਿਲੋਂ ਕਢ ਦੇ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਲ ਚੱਕਰ

ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਤੂੰ
ਬੇਸ਼ਕ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੇਰਾ
ਕਲਿਆਣ ਕਰੇ !'

ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਉਦਾਰ ਭਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਕੁਝ
ਢਾਰਸ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ
ਸੁਣਾਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

‘ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ
 ਹਾਂ। ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ)
 ਮੇਰੀ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਹੱਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
 ਸਾਂ, ਇਕ ਮੈਂ ਤੇ ਇਕ ਮੇਰੀ ਘ
 ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਮ
 ਕਾਰੀਗਰ ਸਾਂ ਕਿ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਸੀਪਣ ਲਈ
 ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗਰਮ ਸੂ
 ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ
 ਪੈਂਦੇ ਸਨ।’

‘ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਸਾਖਿਆਤ
 ਹਸਮੁੱਖ ਤੇ ਭੋਲਾ ਚਿਹਰਾ ਅਜੇ ਵੀ
 ਅੱਗੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ...’ ਇਸ ਅੱਗੇ
 ਸਕਿਆ ਤੇ ਬਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਰੋਣ ਲਗ
 ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦੀ ਬੜੀ ਕ
 ਮੁਸਾਫਰ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿਤਾ।

ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਇਕ
ਮਕਾਨ ਵੀ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ
ਲਗੇ। ਉਹਨੀ ਦਿਨੀਂ ਸਾਡੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਸਿਖਰ
ਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਾਡਾ ਸੂਰਜ
ਢਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਮੇਰੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਬਜਾਜ ਦੀ ਹੱਟੀ ਸੀ,
ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮਨਾਥ ਸੀ। ਲੋਕੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸੇਠ ਸੇਠ ਕਰਕੇ
ਬੁਲਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਰ ਚੰਗਾ ਚਲਦਾ ਸੀ।
ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪਿਓ ਡੇਢ ਲਖ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਛੱਡ ਕੇ
ਮੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ ਤੇ ਕੁੰਡਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਚਾਲ
ਚਲਣ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਢਿੱਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ
ਰਹੀਆਂ ਸਨ।’

‘ਉਸ ਸੇਠ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ
ਬੋਲ ਚਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮ
ਇਤਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਨਹੀਂ
ਸੀ, ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜਾਲ
ਨੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਕਥਾ ਬਹੁਤ
ਲੰਮੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਣਾਂਦਾ ਹਾਂ।

‘ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਸ ਹੀ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁਸ਼ਲਿਆ
ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਹਸਮੁਖ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਹ ਭੋਲੀ ਵੀ
ਇਤਨੀ ਸੀ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਲਾਂ ਛਲਾਂ ਤੋਂ ਉੱਕੀ ਹੀ
ਅਣਭਿਜ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ
ਜਿਸੇ ਸਿਧਕੇਦਾਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ

ਇਕ ਦਿਨ ਸੰਧਿਆ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਇਆ, ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਘਰ ਹੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕੀਤੀ।

‘ਸੇਠ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਜੀ ਹੋਈ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਚਾਹ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਸੇਠ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਉਂ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਵਾਇਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਚਾਹ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗੁਮਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਲੱਟੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਕਰ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।’

‘ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਸ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਸਣੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਆ ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਏਡੇ ਵਡੇ ਘਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ।’

‘ਅਸੀਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਰਹੇ, ਤੇ ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਟਹਿਲ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਬਾਕੀ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਦਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਰੀਰ ਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਭਾਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੈਸੀ

ਬੜੀ ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਸੁਚੱਜੀ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤੇ ਵਿਦਿਆ
ਵਿਆਹ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੱਕੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਬਣ
ਗਈਆਂ। ਇਧਰ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਿੱਤ੍ਰਤਾ ਵੀ
ਵਧਦੀ ਗਈ।’

‘ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇਤਨੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ
ਗਏ ਕਿ ਇਕੋ ਟੱਬਰ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਬਹਿਣ ਲਗੇ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ
ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਤਾਂ ਰਾਮਨਾਥ ਪਾਸੋਂ ਘੁੰਡ ਕਢਦੀ ਸੀ, ਪਰ
ਉਹ ਐਸਾ ਮਗਰ ਪਿਆ ਕਿ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੰਡ
ਚੁਕਣਾ ਹੀ ਪਿਆ। ਪਤੀ ਦਾ ਦੋਸਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ
ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ
ਭੁੱਲ੍ਹਾ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।’

‘ਰਾਮਨਾਥ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ
? ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸੋਚਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਸੋਚਦਿਆਂ
ਸੋਚਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਮਲੂਮੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼
ਉਠਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਛੀ-ਛੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਹੁੰਦਾ ਤੇ
ਬੇਸਿਰ ਪੈਰ ਖਿਆਲ ਸਮਝ ਕੇ ਦਿਲੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਛੱਡਦਾ ਸਾਂ,
ਤੇ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ — ਨਹੀਂ ! ਰਾਮਨਾਥ ਵਰਗੇ ਦੇਵਤੇ ਮਨੁੱਖ
ਤੇ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ?’

‘ਇਕ ਦਿਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਮੇਲਾ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਕਈਆਂ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਸਣੇ ਮੇਰੀ ਹੱਟੀ ਆਇਆ, ਤੇ ਮੇਲੇ ਚਲਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਾਰੀਗਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਤੇ ਗੱਪਾਂ ਸ਼ੱਪਾਂ ਉਡਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਜਾ ਵੜੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਨਾ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਦੀ।’

‘ਮੈਂ ਬਥੇਰੀ ਵਾਹ ਲਾਈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਿੰਗੋਜੋਰੀ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਘੁੱਟ ਪਿਆ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਪੀਂਦਿਆਂ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਮਿਚਕਣ ਲਗਾ, ਜਦੋਂ ਡਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਉਛਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੁਰਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ — ਯਾਰੋ! ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਬਲਾ ਪਿਆ ਦਿਤੀ। ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਦਿਲ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ।’

‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨੇ ਝੱਟ ਭੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਮਾਸ, ਆਂਡੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕ ਸੁਕ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਬੈਠਕੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਖਾਣ ਲਗੇ ਹਟਣ ਨੂੰ ਜੀ ਹੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਐਸੀ ਮਸਤੀ ਜਿਹੀ ਆਈ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਇਹੋ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੁ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਰਹੇ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ
ਆਕੜਾਂ ਔਣ ਲਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਖਸਕੀ ਜਹੀ ਚੜ੍ਹਨ
ਲਗੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਤਾੜ ਗਿਆ ਤੇ ਝੋਟ ਇਕ ਹਰ ਬਤਲ
ਮੰਗਵਾ ਲਈ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਲੱਗਾ ਗਲਾਸ ਤੇ ਗਲਾਸ
ਉਡਣ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਤੇ ਪਲੇਟਾਂ ਮਾਸ ਮੱਛੀ ਦੀਆਂ
ਆਉਣ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੁ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਖਾ ਪੀ ਗਿਆ,
ਪਰ ਹਟਣ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ।

‘ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਕਾਤਲ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟਾਂਗੇ
ਤੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਤੇ ਬਾਹਾ ਬੰਮੁ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ
ਚੜ੍ਹਾ ਗਏ। ਮੈਂ ਡਿਗਦਾ ਵਹਿੰਦਾ ਅੰਦਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।
ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਤਵਾ ਧਰੀ ਕੋਲ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ
ਫੁਲਕਿਆਂ ਦਾ ਆਟਾ ਰਖੀ ਉਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਘੰਮ
ਕਰਕੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਵੱਜਾ ਤੇ ਮੈਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ
ਅਭਭਵਾਹੀ ਨੌਸੀ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਅੰਦਰ ਮੰਜੇ ਤੇ
ਲੈ ਗਈ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਰਿਹਾ।’

‘ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਚੰਗੀ ਦੁਪਹਿਰ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਮੈਨੂੰ
ਜਾਗ ਆਈ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਪੜੇ
ਲਹੂ ਨਾਲ ਲਬਪਬ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ
ਚੇਤੇ ਆਈ ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ
ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧੱਖੇ ਨਾਲ
ਪਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ
ਨੁਹਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਪੜੇ ਬਦਲੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਿਨ ਹੁੱਟੀ ਨਾ
ਜਾ ਸਕਿਆ, ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਸਿਰ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।’

‘ਉਸੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਚਸਕਾ ਪੈ ਗਿਆ।
ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਜਾਦੂ ਚਲ

ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ —
 ਔਜ ਬੜੀ ਠੰਢ ਹੈ, ਔਜ ਬੜੀ ਖੰਘ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਔਜ
 ਤਬੀਅਤ ਸਸਤ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬਖਾਨੇ ਜਾ
 ਵੜਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ
 ਸੀ ਖਰਚਣ ਦਿੰਦਾ। ਕੁਲ ਖਰਚ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਤੋਂ ਹੀ
 ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਕੁਝ ਐਸਾ ਸੁਆਦ ਪੈ
 ਗਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੋਟੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ।
 ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਔਗੇ ਰਾਮਨਾਥ ਵਾਲੇ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਬਣਾ
 ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ ਲਿਆ ਰਖਦਾ ਸਾਂ। ਜਦ
 ਕਦੇ ਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪੀ ਲੈਣ ਤੇ ਉਹ ਛਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਝਟ
 ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ— ਤੂੰ ਵੇਖਦੀ ਨਹੀਂ ਰਾਤਾ ਉਨੀਦਰੇ ਕਟ ਕਟ
 ਕੇ ਅੱਖਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ? ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
 ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ
 ਪੀਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦਿਸਣਾ ਉਂਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

‘ਉਹ ਵਿਚਾਰੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਅਰੋਗਤਾ ਲਈ ਸਭ
 ਕੁਝ ਸਦਕੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ
 ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਛਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਵਿਚਾਰੀ ਇਸ ਭਰ ਤੇ
 ਕਿ ਪਤੀ ਬੀਮਾਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੋਤਲ ਮੁਕਣ
 ਲਗਦੀ, ਅਗਤਰੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਂਦੀ ਸੀ — ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ
 ਜੇ ਲਿਆਉਣੀ ? ਰਾਤੀ ਕੀ ਪੀਓਗੇ ? ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ
 ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਰਾ ਪੈਰ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਦੇਂਦਾ ਸਾਂ —
 ਨਹੀਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ। ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਲਿਆਵਾਂਗਾ। ਕੰਣ ਚੋਬ
 ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਚਾਰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਪੁਟਦਾ ਫਿਰ ? ਆਪ ਦਸ
 ਦਿਨ ਬੀਮਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪਰ ਡਾਕਟਰ
 ਵਾਲੀ ਝੁਠੀ ਗੱਲ ਦੀ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੰਢ ਬੰਨ ਲਈ

ਜਾਂਦੀ — ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਕੇ ਬਤਲ
ਲੇਗੀ। ਰੁਪਏ ਨਿਖੱਤੇ ਸਿਹਤ ਨਾਲੋਂ
ਹੁਤ ਸਲਾਮਤ ਰਹੇ, ਰੁਪਏ ਹੀ ਰੁਪਏ

ਨਾਮਾ ਦੇ ਅਲੁੜਪੁਣੇ ਤੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰੇਮ
ਲਾਭ ਉਠਾਂਦਾ ਰਿਹਾ! ਮੇਰੇ ਲਈ
ਦਿਨ ਰਾਤ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਲੋਰ ਵਿਚ

ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਪਿਓ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪਾਠ ਲਈ ਹਰਦੁਆਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਚਾਂਦਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਚਦਾ। ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਅਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ—

‘ਸੁਣਾਓ! ਤਿਆਰ ਹੋ ਨਾ ? ਕਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੈ।’

ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ — ‘ਤਿਆਰ ਤਾਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਕੱਲੀ ਕੀਕਣ ਰਹਾਂਗੀ?’

ਉਹ ਝੱਟ ਬੋਲਿਆ — ‘ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲਈ ਚੱਲੋ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ ਕਿਉਂ ਭਰਜਾਈ! ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ? ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਆਵੀਂ।’

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਕੁਝ ਚਿਰ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲੀ — ‘ਚਾਹੇ ਚਲਾਂਗੀ, ਪਰ ਜੇ ਭੈਣ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਚਲੇ ਤਾਂ।’

‘ਉਹ ਤਾਂ ਤੈਥੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਤਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਘਰ

ਵਿਚ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।’

‘ਫਿਰ ਮੈਂ ਕੱਲਿਆਂ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ?’

‘ਕੱਲਿਆਂ? ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋ ਜੁ ਨਾਲ ਹੋਵਾਂਗੇ ?’

‘ਪਰ ਜ਼ਨਾਨਾ ਸਾਥ ਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਨਾ।’

‘ਤੇ ਜ਼ਨਾਨਾ ਸਾਥ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁਕ ਕੇ ਖੜਨਾ ਏਂ? ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਅਖੀਰ ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਕਹਿ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਹੀ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੇ, ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਸਫਰ ਮੁਕਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਵੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਥੇ ਘੰਟਾ ਕੁ ਠਹਿਰ ਕੇ ਗੱਡੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਇਕ ਫੱਟੇ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਤ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਭੀੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਜਾਗਦਿਆਂ ਹੀ ਕੱਟੀ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਟਰੰਕ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲਿਆ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਬੋਤਲ, ਗਲਾਸ ਤੇ ਕੁਝ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਕੱਢ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਆਓ ਜ਼ਰਾ ਰੋਟੀ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਈਏ।’

‘ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਡੇ ਪੀਂਦਿਆਂ ਪੀਂਦਿਆਂ ਗੱਡੀ ਅਟਾਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋਈ। ਰਾਮਨਾਥ ਬੋਲਿਆ, ਭਰਾ! ਫੋਕੀ ਸ਼ਰਾਬ ਤਾਂ ਕਲੇਜੇ ਨੂੰ ਲਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਦੋ ਬੋਤਲਾਂ ਸੋਢੇ ਦੀਆਂ ਫੜ ਲਿਆ ਖਾਂ, ਗੱਡੀ ਇਥੇ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਚੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਝਟ ਝੁਮਦਾ ਝੁਮਦਾ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬੋਤਲਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਗੱਡੀ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਤਾਂ ਸੌਡੇ

ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ ਸੀ, ਜੁ ਪਲ ਪਲ ਮੇਰੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਂ ਸੁਰਜੀਤ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ ਹੋਵੇਗੀ, ਫਾਟਕ ਵਲ ਵਧਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਗੱਡੀ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਅਜੇ ਫਾਟਕ ਤੋਂ ਕਦਮ ਹੀ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਬਾਬੂ ਨੇ ਟਿਕਟ ਪੁੱਛੀ, ਮੈਂ ਲੜਖੜਾਂਦਿਆਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, ਮੈਂ ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਲੈਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਫੜ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਜੁੜੇ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਗੱਡੀ ਨਾ ਟੁਰ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਪਿਛਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਡਿੱਠਾ, ਉਥੇ ਗੱਡੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੱਥਾ ਠਣਕਿਆ। ਮੈਂ ਅਭੜਵਾਹਿਆ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਉਠ ਨੱਸਿਆ, ਪਰ ਕਿੱਥੇ, ਲੱਤਾਂ ਤਾਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪਛਾੜ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ।

‘ਰਾਤ ਦੇ ਕੋਈ ਦਸ ਕੁ ਵਜੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁਲੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਾਂ ਦੀ ਗੰਦੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਪੈਂਦ ਵਲ ਮੈਂ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਠੋਕਰਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਪਜਾਮੇ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਪੜਾ ਨਾ ਦਿਸਿਆ। ਕੋਟ, ਵਾਸਕਟ, ਪੱਗ, ਪੁੱਸਾ, ਘੜੀ ਚੈਨ ਤੇ ਨਕਦੀ ਦਾ ਬਣੂਆ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾ

ਕਿਉਂ ਤੇ ਕੀਕਣ ਹੋਈ? ਇਹ ਸੋਚਣ
ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ
ਝੱਟ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ

ਠ ਕੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ
ਈ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਤੋੜੀ ਮੈਂ
ਹਾਂ। ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ, ਕਦੇ
ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਸੁੰਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ
ਹੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, ਜਿਸ
ਹੱਥੀ ਗੋੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਮੰਜਿਉਂ ਉਠ ਕੇ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਫੜਦਾ
ਤੇ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ
ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ
ਘਟਨਾ ਚੇਤੇ ਆ ਗਈ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ
ਮਾਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਘਿਰਨ ਲਗਾ। ਤਰ੍ਹਾਂ
ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਮਨਾਥ
ਹੋ ਕੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਕੀਤਾ? ਕੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਾਂ
ਗੱਡੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ? ਕੀ
ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਸ਼ੀਲੀ ਚੀਜ਼ ਪਿਆ ਕੇ ਤੇ
ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ?

, ਮੈਨੂੰ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉਤੇ ਪੂਰਾ
ਆ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਚੇਤੇ
ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਮੈਨੂੰ

ਅੱਗ ਲਗ ਉਠੀ। ਕੀ ਇਸ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਹੈ ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ?’

‘ਮੇਰੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਖਿਆਲ ਬੜੀ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ਕਲ ਫੜ ਗਏ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਜੇ ਕਦੇ ਰਾਮਨਾਥ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਬੋਟੀ ਬੋਟੀ ਚੀਰ ਸੁੱਟਾਂ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਹਰਾਮਕਾਰੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚਖਾ ਦਿਆ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਸੇ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ ਜੁ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾ ਅੱਗੇ ਜੋਗਾ ਸਾਂ, ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਜੋਗਾ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਾ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਕੋਈ ਕਪੜਾ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਰੜਕੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਾ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਟੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਤਾਂ ਬਟੂਏ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ ਸਨ ਪਰ ਕੁਝ ਨੋਟ ਮੈਂ ਇਸੇ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਰਖ ਲਏ ਸਨ। ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਨੋਟ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਚਲੋ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਠਕੇ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਪੜੇ ਖਰੀਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਮੈਂ ਫੇਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਹਰਦੁਆਰ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਹਰਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਉਥੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਵੇਰ ਤੋਂ

ਲੈ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਤਕ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਿਆ। ਧਰਮਸਾਲਾ, ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ, ਕਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ, ਭੀਮ ਗੋਡਾ, ਪਲੈਟਫਾਰਮ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਲੀਆਂ ਕੁਲ ਛਾਣ ਮਾਰੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ, ਵਾਪਸ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਰੁਪਏ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਖਰਚ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਲ ਮੁੜਿਆ। ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਫੇਰ ਪਿਛੇ ਮੁੜਿਆ। ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਚੌਂਹੀ ਪਾਸੀਂ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਲਗਾ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਮਨਾਥ ਤੇ ਪਈ। ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਉਪਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਪੁਰ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਭੜਕ ਉਠਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੋਤਾ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਦਿਆਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬੇਕਸੂਰ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਕੀ ਪਤਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਸੋਚਿਆ, ਨਹੀਂ, ਇਹ ਦੁਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਾਂ?

‘ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਝੱਖੜ ਝੁਲ ਪਿਆ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ

।ਗਿਆ। ਜੁ ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਪਤਾ ਤਾਂ ਕਰਾਂ, ਵੇਖਾਂ ਉਹ ਕੀ
ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।’

‘ਉਪਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀ ਡਿਠਾ? ਇਹ ਦਸਣ ਦੀ ਮੇਰੇ
ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦ ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਾਨ ਦੀ
ਲਗਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਖਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ
ਡਿਠਾ, ਜਿਸ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਬੂਹਾ
ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤੇ
ਰਾਮਨਾਥ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਝੁਮ
ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਕੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਸੀ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਬੁੜ
ਬੁੜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਰਾਮਨਾਥ
ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਹਲੂਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ
ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਸੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਵਿਚ
ਜਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।’

‘ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ
ਵੇਖਿਆ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਹੂ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ
ਪਾਸ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ
ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੁਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਡਾ ਦੇਂਦਾ। ਹੱਥੋਂ ਉਕਾ
ਹੀ ਖਾਲੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰਾਮਨਾਥ ਪੁਰ
ਝਪਟਿਆ ਤੇ ਦੁਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗਿੱਚੀ ਫੜ ਕੇ ਜ਼ੋਰ
ਦੀ ਝੰਜੋੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕਿਹਾ —

‘ਕਿਉਂ ਉਏ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ ਗੱਦਾਰ ! ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਮਿਤ੍ਰ ਧਰੋਹ ! ਸ਼ੈਤਾਨ ! ਹਰਾਮਖੋਰ ! ਬਦਜ਼ਾਤ ! ਕਮੀਨੇ !’

‘ਉਹ ਕਦ ਕਾਠ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਤਕੜਾ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਮੈਥੋਂ ਗਿੱਚੀ ਛੁਡਾ ਲਈ ਤੇ ਪਿਛੇ ਹਟ ਕੇ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੀ ਟਕਰ ਮਾਰੀ ਕਿ ਮੈਂ ਘੁੜਮ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਝਟ ਹੀ ਸੰਭਲ ਕੇ ਉਠ ਖੜੋਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹਥ ਪੜੱਥੀ ਹੋ ਗਏ। ਰੌਲਾ ਮੁਣ ਕੇ ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਕਈ ਮੁਸਾਫਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਲੜ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਵਲ ਬਾਂਹ ਵਧਾ ਕੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਾ ਪਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਈ।’

‘ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਆਦਮੀ ਚੰਗੇ ਭਲੇਮਾਣਸ ਤੇ ਇਜ਼ਤਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਛਣ ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਦਿਤੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਮਨਾਥ ਵਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਤਕਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ —

‘ਲਾਲਾ ਜੀ ! ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਸੀ, ਜੁ ਇਹ ਕੋਈ ਬਦਮਾਸ਼ ਜਾਹਲਸਾਜ਼ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਥਲਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟੱਬਰ ਸਣੇ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਲੂਮ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਉਤੋਂ ਉਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਦੋਸਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।’

ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ — ‘ਰਾਤ ਦੀ ਕੀ ਗਲ ਹੈ ?’

ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਉਪਰਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਘਰਵਾਲੀ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਵਾਲੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ, ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਵਿਛੜ ਗਏ ਨੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਟਿਕਟ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦਿਓਰ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਭਲਿਆ ਲੋਕਾ ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ ਤਾਰ ਹੀ ਦੇ ਦੇਦੇਂ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਜੀ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਆਪੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਨੀਅਤ ਉਤੇ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਅਸੀਂ ਚੁਪ ਹੋ ਗਏ। ਤੁਹਾਡੀ ਘਰਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ...।’

ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਉਹ ਉਠ ਕੇ ਲਗੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਾਈ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਗਈ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਗਿਆ। ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਰੁਕ ਗਈ ਤੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਉਤਾੜਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਮਨਾਥ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਪਾਈ ਖੜਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਈ ਖਾ ਜਾਵਾਂ। ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਉਸ ਨੂੰ

ਘੇਰੀ ਖੜੇ ਸਨ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ
ਕੁਝ ਧੀਰਜ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਗਿਆ,
ਉਹ ਡਡਿਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗਲ ਨਾਲ ਚਿਬੜ ਗਈ ਤੇ ਰੋ ਕੇ
ਬੋਲੀ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖਸਮਾਂ ਖਾਣੇ ਲੁੱਚੇ ਦੇ ਵੱਸ ਪਾ ਕੇ
ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਸੀ ? ਤੇ ਉਹ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਫਾਵੀ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ — ‘ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਮੈਨੂੰ
ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਹ ਹਰਾਮੀ ਬੁੱਕਲ ਦਾ ਸੱਪ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਂ
ਵੀ ਦਸ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਕੀ ਗਲ ਹੋਈ ?’

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ — ‘ਜਦ
ਮੈਂ ਰੇਲ ਦੇ ਫੱਟੇ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਪੀ ਮੈਨੂੰ
ਜਗਾ ਕੇ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਉਹ ਤਾਂ
ਗਡੀਓਂ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਧੀਰਜ
ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਤਸੱਲੀਆਂ ਦੇਂਦਾ
ਆਇਆ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਕਹਿੰਦੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਤਰ
ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ —
ਮੈਂ ਤਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਫਲਾਣੇ
ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਆ ਮਿਲਣਗੇ ਆਦਿ। ਅਖੀਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ
ਇਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਕੱਟੀ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ
ਨਾਲ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਨੀਂਦਰ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲਗਾ
ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਡਟ ਉਠ ਕੇ
ਬਹਿ ਗਈ। ਇਹ ਨਾ-ਮੁਰਾਦ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਛਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।
ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਟੁੱਟੇ ਛਿਤਰ ਵਾਂਗ ਵਧਦਾ ਹੀ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲਗੀ।
ਇਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕਹਿਣ
ਲਗਾ — ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਝੱਖ ਮਾਰੀ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ
ਬਖਸ਼, ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਭਰਾ। ਭੈਣ ਦਾ ਸ਼ਬਦ

ਇਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਗੁੱਸਾ ਕੁਝ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਸਦਾ ਦਿਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੇ ਉਨੀਂਦਰੇ ਤੇ, ਰੋਣ ਕਰਕੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਡਾਢੀ ਪੀੜ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਗਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਵਾ ਲਿਆ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਲੈ ਆਇਆ, ਉਸ ਉਤੇ ਖੁਰਾਕਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਅੱਧੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਚਾਰੇ ਖੁਰਾਕਾਂ ਪੀ ਲਈਆਂ। ਬਸ ਮੈਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਅਖੀਰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧੱਖੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ।

‘ਇਸ ਦੁਸ਼ਟ ਨੇ ਜਦ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਗ ਪਿਆ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਸੀ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਧੱਕੇ ਤੇ ਚਪੇੜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੁ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵੜਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਇਜ਼ਤ ਰਖੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਬੇਹਯਾ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋਵੇ, ਇਸਨੇ ਤਾਂ...।’

ਹੋਰ ਕੁਝ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਿੰਨੇ ਆਦਮੀ ਉਥੇ ਖੜੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਰੋਮਨਾਬ ਤੇ ਪੈ ਗਏ। ਮੁੱਕੀਆਂ, ਚਪੇੜਾਂ ਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਐਸੀ ਗਤ ਬਣਾਈ ਕਿ ਉਹ ਅਧਮੋਇਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਮੇਰੇ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਕਰਾਈ। ਉਹ ਉਥੋਂ ਸਿਰ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ ਦੌੜ ਗਿਆ।

ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਜੀਅ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਰ ਮਹਾਤਮਾ ਉਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਥਰੂ ਡਲੁਕਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਸੇਠ ਤੇ ਸੇਠਾਣੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਏਡੇ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਨਿਰਬਾਣ ਮਹਾਤਮਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੁਖ ਦਰਦ ਸੁਣ ਕੇ ਪਸੀਜਣੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ —

‘ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਹਰਦਵਾਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਮੁੜ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆ ਗਏ। ਹੁਣ ਰਾਮਨਾਥ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਚੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਕਦੇ ਰਾਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ।’

‘ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਹੱਟੀ ਦੇ ਗੁਆਂਢ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਦੂਜੇ ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਦਾਅ ਮਾਰੀ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਦਿਨ

ਗੁਆਂਢੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵਧੀਕ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਹੱਟੀ ਅਗੋਂ ਬਕਦਾ ਝਖਦਾ ਲੰਘਿਆ ਸਾਂ।

‘ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗਵਾਹੀ ਦਿਤੀ ਕਿ ਚੋਰੀ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੁਲਸ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਈ। ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਰਾਮਨਾਥ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅੱਗ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਭੜਕ ਉਠੀ।’

‘ਕੈਦ ਕੱਟ ਕੇ ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਸੇ ਤਾੜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਨਾਥ ਪਾਸੋਂ ਬਦਲਾ ਲਵਾਂ। ਅਗੇ ਰਾਮਨਾਥ ਵੀ ਕੋਈ ਅਣਗਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਚਾਰ ਸ਼ਰਾਦਤਾਂ ਭੁਗਤਾ ਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਕਿ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਚੋਰ ਹੈ, ਬਦਮਾਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਬਲਿਕ ਦੇ ਅਮਨ ਭੰਗ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਪਥਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ।’

‘ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਾਂ। ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਛੈਣੀਓਂ ਦੁਕਾਨ ਚੁਕ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਮਕਾਨ (ਜੋ ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਖਰੀਦਿਆ ਤੇ ਸਜਾਇਆ ਸੀ) ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਤੋਂ ਵੇਚ ਸੁਟਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੁਪਿਆ ਪਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ, ਪਰ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਿਨ ਦੂਣੀ ਤੇ ਰਾਤ ਚੌਗੁਣੀ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ

ਆਦਤ ਮੇਰੀ ਫੇਰ ਵਧ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸਾਥੀ ਹੋਰ ਰਲ ਗਏ ਸਨ। ਭੈੜਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਦਰੇ ਸੌ ਕੋਹ ਦਾ ਵਲਾ ਪਾ ਕੇ ਆ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

‘ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਮੈਨੂੰ ਪੱਲਿਓਂ ਖੁਆਂਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਲਿਆ ਤੇ ਲਗੇ ਮੈਥੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਸਰਾਂ ਕਢਣ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਸਦ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਸਗੋਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਝਾੜ ਪਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਤੂੰ ਬੜਾ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਐਸੀ ਇੱਲਤ ਲਗ ਗਈ ਕਿ ਕੱਲਿਆਂ ਪੀ ਕੇ ਸੁਆਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਕੁਸ਼ੱਲਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਬਥੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਂਦੀ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿਗਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਤਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਵਾਰ ਸੀ, ਨਾਲੇ ਉਤੋਂ ਅੰਨ੍ਹੀ ਆਮਦਨ। ਉਹ! ਵਿਚਾਰੀ ਕੁਸ਼ੱਲਿਆ! ਕੀ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਲਪਾਣ ਲਈ ਹੀ ਜੰਮਿਆ ਸਾਂ? ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਸਵਰਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰੋਲ ਰੋਲ ਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਖਬਰੇ ਹੁਣ ਤੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਖੂੰਜੇ ਵਿਚ ਦਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।’

ਰਾਹੀ ਫੁਟ ਫੁਟ ਕੇ ਰੋਣ ਲਗ ਗਿਆ। ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਣੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ—

‘ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਮੇਰੀ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਰੋਜ਼ ਬੇ-ਨਾਗਾ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਜਦ ਤਕ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ ਮੁਕ ਨਾ ਜਾਂਦੇ, ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਉਠਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਉਧਰੋਂ ਕੰਮ ਵੀ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਜਾਗਦਿਆਂ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦਿਹਾੜੀ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉੱਘਾਂ

ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ, ਨਾਲੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਤੋਪੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਠਹਿਰਦੀ। ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਟਿੱਬੇ ਤਕ ਨੌਬਤ ਆ ਗਈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਥੋਂ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਬੋਤਲ ਮੰਗਾ ਕੇ ਹੱਟੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਛੱਡਦਾ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਰਤਾ ਤੋਟ ਆਈ ਕਿ ਝਟ ਗਲਾਸ ਵਿਚ ਔਧ ਪਾ ਤਿੰਨ ਛਟਾਕਾਂ ਪੀ ਕੇ ਤੇ ਸੋਡੇ ਦੀ ਬੋਤਲ ਪਾ ਕੇ ਗਟਾ ਗਟ ਚੜ੍ਹਾ ਲੈਣੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਕੰਮ ਤੇ ਜੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਓਹੀ ਹਾਲ, ਫੇਰ ਪੀਂਦਾ ਸਾਂ।

‘ਮੈਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸ਼ਰਾਬੀ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਫੇਰਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰੇ ਪਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਬਹਾਨੇ ਘੜ ਘੜ ਕੇ ਕੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗ ਢਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ। ਅਖੀਰ ਜਦ ਬਹੁਤਾ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦ ਵੇਖਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਗਾਹਕ ਨੇ ਕਪੜਾ ਮੰਗਣ ਆਉਣਾ ਹੈ, ਚੁਪ ਕੀਤਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ‘ਫਲਾਣਾ’ ਬਾਬੂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਉਸਤਾਦ ਹੋਰੀਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਗਏ ਨੇ, ਕਲ੍ਹ ਕਪੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਫਿਰਦਿਆਂ ਫਿਰਾਂਦਿਆਂ ਜਦ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਦਿਲ ਪਰਚਾਣ ਲਈ ਆਬਕਾਰੀ ਜਾ ਵੜਦਾ।’

‘ਲੋਕਾਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਈ ਤਾਂ ਲੜ ਝਗੜ ਕੇ ਅਣਸੀਤਾ ਕਪੜਾ ਚੁਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ। ਕਾਰੀਗਰ ਵੀ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਸਾਰੇ ਖਿਸਕ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਆਮਦਨ ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਆਨੇ ਬਹਾਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਹੱਥ ਸਾਫ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ

ਤਾਂ ਨਿਰੀ ਗਊ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਗਹਿਣਿਆਂ
ਸੀ, ਮੁਕ ਗਏ। ਉਧਰੋਂ ਦੁਕਾਨ
ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜੋ ਰੋ ਪਿਟ ਕੇ ਰਤਾ
ਸ ਨਾਲ ਮਸਾਂ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚ
ਨੇ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰ
ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਮਕਾਨ ਗਹਿਣੇ ਪਾ
ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਣ
ਦਿਨ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਰਾਤੀ
ਵੀਹ, ਤੀਹ ਤੀਹ ਰੁਪਏ ਵੇਖਦੀ
— ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋ ? ਮੈਂ
ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਹੈ, ਪੰਜੀ ਤੀਹ ਰੁਪਏ
ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼

ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਚੰਗੀ ਬਹਾਰ ਦੇ
ਇਕ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਤੇ ਇਕ ਹੱਥ
ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦ
ਦੀ ਸੁਰਤ ਆਈ। ਜਾ ਹੱਟੀ
ਰਛਾਵੇਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰਦੇ ਸਨ,
ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ
ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ,
ਨੂੰ ਇਕ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਦੇ ਆਦਮੀ ਆਏ ਤੇ
ਮਸ਼ੀਨ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸੀ,
ਵਿਚ ਕਾਬੂ ਕਰ ਲਈ। ਮੈਂ

ਕੁਸ਼ਾਲਾ' ੧ । ਜਹੜਾ' ੧ ਚਾਰ । ਛਲਾ' ੬੫' ੧ ਜਹੜਾ' ੧
ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਹਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਖਰਚ
ਹੋ ਗਈਆਂ।

‘ਹੁਣ ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਚ ਫਿਰਨ ਲਗਾ। ਹੱਥਾਂ
ਦਾ ਚੰਗਾ ਕਾਰੀਗਰ ਸਾਂ। ਇਕ ਟੇਲਰ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਸਵਾ
ਰੁਪਿਆ ਦਿਹਾੜੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਨੂੰ
ਗਨੀਮਤ ਸਮਝਿਆ। ਪਰ ਕਿਸਮਤ ਤਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ
ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਵੀ ਟਿਕਣ ਨਾ
ਦਿਤਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਨੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਨਾਸ ਕਰ
ਛਡਿਆ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਘਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੇ ਲਹੂ ਪੀ ਲਿਆ ਸੀ।
ਜਿਸ ਪਰ ਵਾਧਾ ਇਹ ਕਿ ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਬਾਲ
ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਹੋਸ਼ ਮਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ
ਦਰਜ਼ੀ ਪਾਸ ਮੈਂ ਨੌਕਰ ਸਾਂ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੋਟ ਕਟਣ ਲਈ
ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਤਲੂਨ ਕੱਟ ਛਡਦਾ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਅਸਤਰ
ਲਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੁੱਠਾ ਅਸਤਰ ਲਾ ਛਡਦਾ।
ਮੇਰੇ ਨਿਤ ਦੇ ਅਹਿਮਕ ਪੁਣਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ।
ਕੁਝ ਦਿਨ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜੇਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ
ਸੰਧਿਆ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ਛੁੱਟੀ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ
ਕਹਿਣ ਲਗਾ — ਬਸ ਬਾਬਾ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਜ਼
ਆਇਆ। ਬਥੇਰੀ ਖੱਟੀ ਖੱਟ ਲਈ। ਕਲ੍ਹ ਤੋਂ ਆਉਣ ਦੀ
ਖੇਚਲ ਨਾ ਕਰੀਂ।’

‘ਮੈਂ ਹੱਥ ਲਮਕਾਈ ਘਰ ਪੁੱਜਿਆ। ਅਗੇ ਕੀ ਵੇਖਦਾ
ਹਾਂ, ਜੁ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਗਹਿਣੇ ਧਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ
ਨੀਲਾਮੀ ਦੀ ਕੁਰਕੀ ਲਈ ਬੂਹੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ

ਰਤ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵਹੁਟੀ ਬੇਨੀ ਕਰਮਾ ਨੇ ਰ
ਸੀ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਅਸਥਾਬ
ਕੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮਕਾਨ ਨੇ ਜਵਾਰ
ਸੰਦਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋਹਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਚਲਦੇ ਬਣੇ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੀ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਸੀ, ਇਸ ਹਾ
ਜ਼ਾ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਖੇਰ। ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ
ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਅਸਥਾਬ
ਕੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ
ਮਸੀਂ ਦੋ, ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਕਰਾਏ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ
। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੇਰੀਆਂ ਬਦ-ਵੇਲੀਆਂ ਕਾਰਨ
ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਨਵਰਤ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ
ਲਿਆ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਅਸਰ ਪਿਆ
ਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਰੋਕੇ ਹੁੰਦਾ, ਹੋਰਦੀ ਮਦਦ
ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਤੇ ਸਭੇ ਘਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਘਰ
ਔਰੇ ਦੀ ਭੰਡ ਭੁੰਦਵੀ ਜੀ ਵੀਤੇ ਸਨ।
। ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜੁਹਿ ਤੇ ਬੇਨੀ ਤੁਹਾਦੇ
ਭਾ ਸਗੋਂ ਵੂਣੀ ਦੇ ਰਵੀ ਸਭੇ ਸਨ।
ਕਿ ਦਾਵੇਂ ਤੇ ਰਵੇ ਤੇ ਰੇ ਨਵੇਂ ਸਨ।
ੀ ਭਲੀ ਸੋਰ ਜੀ ਸਭੇ ਸਨ।
ਆ। ਗੁਣ ਦੇ ਰਵੇ ਤੇ ਰਵੀ ਸਨ।
ਈ।

ਕਦੀ ਕਦਾਵੇਂ ਰਵੀ ਦੇ ਸਨ।
ਟਣ ਦੀ ਜਾਚ ਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।
। ਸੋ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸਨ।

ਉਹਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਹੋਰ
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੰਡੇ ਦੀ ਤਲੀ ਤੇ ਰੁਪਿਆ ਤਾਂ ਧਰੇਗਾ ਈ। ਮੈਂ
ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ, ਉਹ ਘਰੇ ਸੀ। ਮੰਡੇ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਕੁੱਛੜ
ਚੁੱਕ ਲਿਆ, ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿਤਾ। ਮੈਨੂੰ
ਕਹਿਣ ਲਗਾ —

‘ਸੁਣਾਓ, ਕੀ ਹਾਲ ਹੈ ?’

ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ — ‘ਮੇਹਰਬਾਨੀ! ਮਿਲਿਆਂ ਬਹੁਤ
ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਆਵਾਂ।’

ਉਹ ਨਾਲੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾਲੇ
ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਕੋਟ ਪਤਲੂਣ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੂਟਾਂ ਦੇ
ਤਸਮੇਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ
ਗਿਆ ਕਿ ਰੇਲ ਤੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਲੈਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ,
ਉਮੈਦ ਹੈ ਮਾਫ਼ ਕਰੇਗੇ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਮੁੜ
ਆਇਆ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਓਹੀ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਕੰਧਾਂ। ਮੈਂ
ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿਧਰ ਜਾਵਾਂ, ਕਿਸ ਤੋਂ ਮੰਗਾਂ। ਹਟਵਾਣੀਆਂ
ਅੱਗੇ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦਾ। ਜਿਥੇ ਤਕ
ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੈਦ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਖਾ ਚੁਕੇ ਸਾਂ। ਇਨ੍ਹੇ
ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਉਹ ਪਰਨੇ ਵਿਚ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ
ਤੇ ਕੋਲੀ ਵਿਚ ਆਲੂਆਂ ਦੀ ਭਾਜੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਮੰਗ ਕੇ
ਲਿਆਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੀ — ‘ਲੈ ਖਾ ਲੈ, ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ
ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਓ।’

ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ — ‘ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ ਤੂੰ
ਖਾ ਲੈ। ਮੁੰਡਾ ਸਵੇਰ ਦਾ ਵਿਲੁਕਣੀਆਂ ਲੈਂਦਾ ਪਿਆ ਏ,

ਘੁੱਟ ਦੁੱਧ ਦਾ ਆ ਜਾਵੇ ਸੁ।

ਉਹ ਬੋਲੀ — ‘ਮੈਂ ਚੰਨਣ ਦਈ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰੋਟੀ
ਸੀ, ਹੋਰ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਖਾ ਲਓ, ਛੇਤੀ ਕਰੋ’

ਪਰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਐਵੇਂ ਬਹਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ
ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਖੈਰ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਖਰਾਬ
ਬਾਦ ਇਕ ਇਕ ਰੋਟੀ ਅਸਾਂ ਦੁਹਾਂ ਖਾਧੀ ਤੇ ਖਾ ਕੇ ਸੋ ਰਹੇ,
ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਜੁ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਸੋਂ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਪਰ
ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਨੀਂਦਰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢੁਕਦੀ। ਦੱਸ ਵਜੇ ਤੋੜੀ
ਮੈਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ।

‘ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਖਿਆਲ ਫੁਰਿਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਸਿਰ ਭਾਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੰਬਣੀ ਜਿਹੀ ਛਿੜ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਮੰਜੇ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਦੀਵਾ ਜਗਾਇਆ। ਮੈਂ ਮੰਜਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਉਤੇ, ਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਢੂੰਡਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਇਕ ਹਥੌੜੀ ਲੱਭੀ ਜਿਸ ਦਾ ਦਸਤਾ ਲੋਹੇ ਦਾ ਸੀ। ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਿਆ ਤੇ ਦੀਵਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਤੇ ਤੀਲਾਂ ਵਾਲੀ ਡੱਬੀ ਖੀਸੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਦੱਬੇ ਪੈਰੀਂ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਪਰ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਸੀ, ਪਰ ਚੰਗੀ ਪੈਸੇ ਵਾਲੀ। ਗਲੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਗਹਿਣਾ ਗੱਟਾ ਰਖ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਰੁਪਏ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਕਿਤੇ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ।’

‘ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਜੰਦਰੇ ਨੂੰ ਟੋਹਿਆ, ਜੰਦਰਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਤਨੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਦਸਾਂ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ। ਰਾਤ ਹਨੇਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਧੁਰ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਚੌਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਕੋਈ ਜਾਗਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਭ ਪਾਸੇ ਚੁਪ ਚਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੇਠ ਆ ਕੇ ਹਥੌੜੀ ਦਾ

ਦਸਤਾ ਜੰਦਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਦੋ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਅੜਿੱਕੇ ਦਿਤੇ, ਖੜੱਕ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ ਤੇ ਜੰਦਰਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਲੱਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਝੋਲ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਰੁਤ ਭਾਵੇਂ ਸਰਦੀ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਗੜ੍ਹਚੁੰ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ।

‘ਮੈਂ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ, ਤੀਲੀ ਬਾਲ ਕੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਲੱਕੜ ਦਾ ਸੰਦੂਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਵੀ ਮੈਂ ਤੋੜ ਸੁਟਿਆ। ਢੱਕਣ ਚੁਕ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਹਰ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਟੋਹ ਟੋਹ ਕੇ ਫੇਲਣ ਲਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਨਿਕਲੀ। ਫੇਰ ਇਕ ਹੋਰ ਤੀਲੀ ਬਾਲੀ। ਜਾਲੇ ਵਿਚ ਟੀਨ ਦੀ ਚਿਮਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਮੰਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰਖ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਜੁ ਚਾਨਣ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਬਥੇਰਾ ਢੂੰਡ ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਾ ਆਈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਦੂਕ ਟਰੰਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ, ਕੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਗਈ? ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਤਾਕੀ ਪੁਰ ਪਈ, ਜੋ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਦੇ ਵਿਚ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜੰਦਰੀ ਵੱਜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰੋੜ ਸੁਟਿਆ। ਤਾਕੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀ ਡਿੱਠਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਟੀਨ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਾਰਾ ਡੱਬਾ ਦਿਸਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਫੇਲੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਸ਼ਟਾਮ ਤੇ ਰਜਿਟਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਖ ਦਿਤਾ,

ਅਗਾਂਹ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਲੱਕੜ ਦੀ ਸੰਦੂਕੜੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਜੰਦਰੀ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਜਿਹੀ ਹਥੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਕਿੱਲ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਾ ਵੱਕਣ ਦੀ ਤੇੜ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦਬਾਇਆ, ਉਹ ਝੱਟ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੁੰਧਿਆ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪੋਟਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੌ ਸਵਾ ਸੌ ਪੈਂਡ ਸਨ। ਇਹ ਮੈਂ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਏ। ਇਕ ਬਹੀ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਕਾਬੂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਰੁਪਏ ਤੇ ਕਰਿਆਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਂ ਵਿਚੇ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਲੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰਿਆ, ਇਕ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਟੀਨ ਦਾ ਡੱਬਾ ਲੱਭਾ, ਜੋ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਇਹ ਸਭ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਸਨ। ਬਾਂਕਾਂ ਨੱਥਾਂ, ਵੰਗਾਂ, ਚੂੜੀਆਂ ਆਦਿ। ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕਢ ਕੇ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਭਰ ਲਏ। ਤਾਕੀ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਮੰਜਿਓਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਣ ਹੀ ਲਗਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਹੇਠੋਂ ਰੌਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

‘ਰੌਲਾ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਫੇਰ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਗਲੀ ਆਦਮੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਆਦਮੀ ਦਗ ਦਗ ਕਰਦੇ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਸ ਮੈਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਕਿ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚੋਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਸੱਤੇ ਸੁਧਾਂ ਭੁਲ ਗਈਆਂ। ਉਤਲਾ ਸਾਹ ਉਤੇ ਤੇ ਹੇਠਲਾ ਹੇਠ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਤਰੇਲੀਆਂ ਛੁੱਟ ਪਈਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਐਸੀ ਭੁਆਟਣੀ ਆਈ ਕਿ ਉਥੇ ਹੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।’

‘ਜਦ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਠ ਬੈਠਾ ਤੇ ਝੱਟ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਜੁੜੇ, ਤੇ ਲਗੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਣ ਤੇ ਗਾਲ੍ਹ ਮੰਦਾ ਕਢਣ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠੀ ਰੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵਾਂ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਆਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਦੁਹੱਥੜ ਮਾਰ ਕੇ ਬੋਲੀ — ਜਾ ਤੇਰਾ ਕੱਖ ਨਾ ਰਹੇ, ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਣ ਜੋਗਿਆ। ਔਂਤਰਿਆ! ਆਪਣੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਖਾ ਕੇ ਤੇਰਾ ਅੱਗ ਲਗਣਾ ਢਿੱਡ ਨਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਰੰਡੀ ਦਾ ਕਾਠ ਕੱਢਣ ਵੀ ਲਗਾ ਸੈਂ ਖੋਹਣ? ਕੀ ਕਰਾਂ, ਲੋਕੀਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦੇਂਦੇ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਹੁਣੇ ਤੈਨੂੰ ਸੁਆਦ ਚਖਾ ਦੇਂਦੀ ਇਸ ਚੋਰੀ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਤੂੰ ਨਵਾਂ ਲਗਾ ਏ ਘਰ ਦੀਆਂ ਬਿਲੀਆਂ ਮਾਰਨ। ਮਾਂ ਭੈਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧੀਆਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਈਂ ਖਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਏ ? ਸੱਟ ਪਵੇ ਤੈਨੂੰ, ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਗੂ ਬਣ ਗਿਓਂ ? ਬਸ ਹਯਾ ਕਰ ਤੇ ਚੁਕ ਇਕੋ ਆਪਣਾ ਨਿਕ ਸੁਕ। ਮੈਂ ਤੋਬਾ ਕੀਤੀ ਤੇਰੇ ਕਿਰਾਏ ਤੋਂ।’

‘ਆਹ! ਮੈਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵੇਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਂਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਰੋਲਾ ਸੀ ਕਿ ਕੰਨ ਪਈ ਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣੀਂਦੀ...।’

ਗੱਲ ਟੁੱਕ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਪੁਛਿਆ — ‘ਤੇਰੇ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗ ਗਿਆ? ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਆ ਗਈ ਸੀ ?’

ਮੁਸਾਫਰ ਬੋਲਿਆ — ‘ਜੀ ਨਹੀਂ! ਮਾਲਕਣ ਕਿਥੇ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਲਗਾ ਸੀ, ਇਹ

ਪਿਛੋਂ ਮੁੰਡਾ ਰੋ ਪਿਆ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਜਿਉਂ ਹੀ
 ਲਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੇਣ, ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਰੇ ਮੰਜੇ ਤੇ
 ਪਈ। ਮੰਜੀ ਖਾਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਖਾਨਿਓਂ ਗਈ। ਰਾਤ
 ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਹ ਵੇਖ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਬਸ ਦੁਖੀ
 ਹੋ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਜਾਂ ਖਬਰੇ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੂਹ
 ਵਿਚ ਛਾਲ ਜਾ ਮਾਰੇ, ਜਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੇ
 ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਪਾ ਦਿਤੀ।
 ਉਸ ਦੀ ਚੀਕ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀਂ ਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ।
 ਦੋ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਕੋਠੇ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਚੜ੍ਹੇ, ਜੁ ਵੇਖੀਏ,
 ਟੱਟੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦਰਾ ਟੁੱਟਾ
 ਹੋਇਆ ਡਿਠਾ, ਬੂਹਾ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਥੇਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੰਦਰ
 ਬੇਹੋਸ਼ ਪਿਆ ਸਾਂ। ਅਖੀਰ ਚੂਥੀ ਪੁੱਟ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜੇ, ਬਸ
 ਫੇਰ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹੋ।

‘ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਅਖਾਏ ਬੜੀ ਦਇਆ ਕੀਤੀ ਜੁ ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਅਸਾਂ ਭਾਂਡਾ ਟੀਂਡਾ ਚੁਕ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਖਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ — ਕੁਸ਼ਲਿਆ! ਤੇਰੇ ਪੇਕਿਆਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਉਹ ਬੋਲੀ — ਜੇ ਪੇਕਿਆਂ ਚੋਂ ਕੋਈ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਰੋਣਾ ਹੀ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੀ। ਹਾਂ, ਇਕ ਮਾਮਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਹੈ ਬੜਾ ਗਰੀਬ!’

‘ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਖਿਆ — ਚਲ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸੇ ਮਾਮੇ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪ ਚਾਰ ਦਿਨ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਫਿਰ ਕੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।’

‘ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ — ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਤਾ, ਪਰ ਤੁਹਾਥੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀਕਣ ਜੀਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਮੀਲਾਂ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਗੋਲੜਾ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।’

‘ਉਸ ਦਾ ਮਾਮਾ ਭਾਵੇਂ ਗਰੀਬ ਸੀ ਪਰ ਸਾਡੀ ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਉ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ

ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਬੁੱਢਾ ਰੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ
ਆਖਣ ਲਗਾ — ਪੁੱਤਰ! ਮੈਂ ਪੈਸੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ
ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਬੜਾ ਗਰੀਬ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਿਹਾ ਸਿੰਨਾ ਟੁੱਕਾ
ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੋਵੇਂ ਜਣੇ ਖਾਈ ਜਾਓ। ਸਾਨੂੰ ਹੌਸਲਾ
ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਉਥੇ ਰਹੇ। ਛੀਵੇਂ ਦਿਨ
ਅਸੀਂ ਰੋ-ਧੋ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਏ। ਸਾਡਾ ਵਿਛੋੜਾ
ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਛੇਕੜਲਾ ਵਿਛੋੜਾ ਸੀ।
ਇਸਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਸੀਂ
ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਹੋਏ ਤੇ
ਵਿਛੋੜੇ ਤਾਂ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਿਛੋੜ ਗਏ।’

‘ਸੇਠ ਜੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਜ ਚੈਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।
ਮੁੜ ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਭੋਲਾ ਮੁਖੜਾ ਮੈਂ...।’ ਮੁਸਾਫਰ ਦਾ
ਗਲਾ ਭਰ ਗਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਉਸ ਤੋਂ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਜਾਂਦਾ।

ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁਢ ਤੋਂ ਜਿਉਂ ਧੁਸੇ ਦੀ
ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ
ਮੂੰਹ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ ਤਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸਖਤ
ਉਦਾਸ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ
ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪਈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ, ਮਨੋਹਰ ਤੇ ਸੇਠ ਪ੍ਰਭ
ਦਿਆਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ ਤ੍ਰਪ ਤ੍ਰਪ ਅੱਥਰੂ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸਨ
ਤੇ ਉਹ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਰੁਮਾਲਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝ ਕੇ ਖੰਘੂਰੇ
ਨਾਲ ਆਵਾਜ਼ ਠੀਕ ਕਰ ਕੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਲਗ ਜਾਂਦੇ
ਸਨ।

ਮੁਸਾਫਰ ਕਹਿੰਦਾ ਗਿਆ — ‘ਮੈਂ ਪੱਥਰ ਦਾ ਜੇਰਾ
ਕੀਤਾ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ, ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮ

ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਲਕਦੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਥੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਫਿਰਦਾ
 ਫਿਰਾਂਦਾ, ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦਾ ਮੈਂ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪੁਜਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ
 ਮੈਂ ਆਵਾਰਾ ਗਰਦ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੇ
 ਟੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਸੱਤ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਜੋ ਮੁਕ
 ਮਕ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਓ ਸ਼ਰਾਬ ਖਾਨਾਖਰਾਬ!
 ਮੈਂ ਸਭ ਕੁਝ ਤੇਰੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ
 ਆਸਰਾ ਨਾ ਦੇਵੇਂਗੀ? ਮੈਂ ਇਕ ਠੇਕੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਠੇਕੇਦਾਰ
 ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ
 ਪਿੰਡ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ
 ਤੇ ਨੌਕਰ ਰਖ ਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪਾ
 ਪਾ ਕੇ ਦੇਣੀ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ
 ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਣੀਆਂ। ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ।
 ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮੈਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਵੀ
 ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਰੋਟੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਹੀ ਮਿਲ
 ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਅੱਖਾਂ
 ਸਾਹਮਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲਾਲਾਂ
 ਟਪਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਧੇਲੀ ਰੋਜ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਭਲਾ ਕੀ ਸ਼ਰਾਬ
 ਪੀਂਦਾ। ਨਾਲੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੂਠੇ
 ਗਲਾਸ ਹੰਗਾਲ ਹੰਗਾਲ ਕੇ ਪੀਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ
 ਮੇਰਾ ਝੱਸ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ
 ਕਈ ਸ਼ੌਕੀਨ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘੁਟ ਕੁ ਪਿਆਲ ਵੀ ਦੇਂਦੇ
 ਸਨ।

‘ਮੈਂ ਉਥੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਮੈਂ
 ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਖਤ ਪਾਏ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਾ ਵੀ
 ਜਵਾਬ ਨਾ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਫਿਕਰ

ਸੁਖ ਹੋਵੇ ਸਹੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ
ਰੁਪਏ ਜੋੜ ਲਏ। ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਵਿਚ
ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,
ਥਾਂ ਕਰਾਏ ਲੈ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਾ
ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਤਿੰਨ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਹੀ ਇਕ
ਈ ਸਫਾਈ ਕਰ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਤ
ਮਾਮੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।'

‘ਬੜੇ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਉਡਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਮਾਮੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਹੁਣ ਕਾਕਾ ਸੁਖ ਨਾਲ ਵਰ੍ਹੇ ਕੁ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਏ, ਰਿੜ੍ਹਨ ਲਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਘਰ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਵੱਜਾ ਹੋਇਆ ਵੇਖਿਆ, ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਚਕਰਾਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਆਂਢ ਗੁਆਂਢ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਜੋ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚ ਭਾਂਬੜ ਬਲ ਉਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਮਾਮਾ ਤੁਹਾਡੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਬਾਦ ਹੀ ਹੈਜ਼ੇ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰੋਧੇ ਕੇ ਕੱਟੇ। ਉਹ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਰਾਮਨਾਥ ਨਾਮੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਇਕ ਦਿਨ ਇਥੇ ਆਇਆ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਲਗਾ ਉਸ ਉਤੇ ਜਾਲ ਪਾਣ, ਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀਆਂ ਫਿਟਕਾਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਠਹਿਰ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਲੁੱਚਾ ਕਦ ਟਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰੀ ਦੇ ਮਗਰ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਨੱਕ ਜਾਨ ਲਿਆ ਛੱਡੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵਿਚਾਰੀ ਲਈ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

‘ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਨੇ ਐਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਰੋਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਮਾਮੇ ਦਾ ਸ਼ੋਕ, ਤੀਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੀ ਸਮਝੋ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੀ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਮਨਾਥ ਦਾ ਅਨਿਆਉ ਝੱਲਣ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਵਿਚਾਰੀ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਈ ਨੂੰ ਅੱਜ ਛੀਵਾਂ ਦਿਨ ਹੈ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ — ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੀ। ਜਿਥੇ ਵੀ ਹੋਣਗੇ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡ ਕੇ ਛਡਾਂਗੀ। ਅਸਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈਂ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਟਿਕ ਜਾ। ਤੇਰੇ ਪਤੀ ਦਾ ਖਬਰੇ ਕੋਈ ਖਤ ਪੱਤਰ ਹੀ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਐਵੇਂ ਬਿਨਾ ਪਤੇ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲੱਭੇਂਗੀ?’

‘ਗੁਆਂਢਣਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ — ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਖਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਏ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਖਤ ਪਾਏ ਸਨ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਉਸੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਚੋਖੀ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰੀ ਸੀ ਤੇ ਦਬ ਦਬਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਖਤ ਗੁੰਮ ਕਰ ਲਏ ਹੋਣੇ ਨੇ।’

ਮੁਸਾਫਰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਰੁਕ ਕੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਸੁਨਾਉਣ ਲਗਾ —

‘ਓਹ, ਸੇਠ ਜੀ! ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੀਕਣ ਬਿਆਨ ਕਰਾਂ? ਉਸ ਕਮਜ਼ਾਤ ਦੀ ਇਤਨੀ ਦਲੇਰੀ? ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਧੁਖ ਰਹੀ ਸੀ,

ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਕੇ ਮਚ ਉਠੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਲਹੂ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਵਾਂਗਾ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦਿਲੋਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ।'

‘ਖੈਰ! ਮੈਂ ਬੂਹਾ ਖੋਲ ਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਟਿਕਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ 'ਚ ਸਿਉਂ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਕਾਕੇ ਦੀ ਫਰਾਕ ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਈ।’

ਮੁਸਾਫਰ ਨੇ ਇਕ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ —

‘ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਫਰਾਕ ਵਲੋਟ ਕੇ ਮੈਂ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਉਥੋਂ ਟੁਰ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪੁੱਜਾ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਰਾਮਨਾਥ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਲਾਇਲਪੁਰ ਆਪਣੇ ਚੱਕ ਵਿਚ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਪਰਸੋਂ ਦਾ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਥੋਂ ਟੁਰ ਪਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਲੁਹਾਰ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਬੜੀ ਵਧੀਆ ਛਵੀ ਬਣਵਾਈ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ ਕਰਾਈ ਕਿ ਉਸਤਰੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹ ਸੁਟਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਂ ਦਸਤੇ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਛੱਡੀ ਸੀ।’

‘ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਪੁਛਦਾ ਪੁਛਾਂਦਾ, ਉਸੇ ਚੱਕ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਥੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਅਸਬਾਬ ਉਥੇ ਰਖ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਰਾਮਨਾਥ ਬਾਬਤ ਪੁੱਛ ਕੀਤੀ।’

‘ਖੈਰ, ਮੈਂ ਗਲਾਂ ਕੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਹ ਮਲੂਮ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਤੜਕੇ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਕੇ ਡੇਰੇ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਮੈਂ ਲੁਕ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜਿਸ ਰਾਹੋਂ ਉਹ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਲੂਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਘੰਟਾ ਕੁ ਅਗੇਤਰਾ ਹੀ ਉਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਝਾੜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕ ਕੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਛਵੀ ਠੋਕ ਠਾਕ ਕੇ ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਅੱਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਉਠੀ। ਡਰ ਭਉ ਮੈਥੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਜੀਉਣ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਫਾਂਸੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਰੱਸੇ ਪੈੜੇ ਵੱਟ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਰਤੀ ਭੀ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।’

‘ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕੋਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਵਾਸਕਟ ਉਤਾਰਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੀ ਫਰਾਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਜੇਬ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਸਕਟ ਗਲ ਹੀ ਪਈ ਰਹਿਣ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਗਾ — ਕਾਕਾ ਬਿਹਾਰੀ! ਪੁੱਤਰ! ਤੇਰੀ ਫਰਾਕ ਦਾ ਰੰਗ ਢਿੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਅਜ ਹੋਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗ

ਚਾੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਜਦ ਉਸ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਸਾਹ ਰਗ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਫੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਆ ਪੈਣਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ ਲਾਲ ਦੀ ਇਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਫਰਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।’

‘ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਮੀਜ਼ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਟੁੰਗ ਲਈਆਂ ਤੇ ਛਵੀ ਸੂਤ ਕੇ ਫੜ ਲਈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਮਾਰ ਸੁਟਾਂਗਾ ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਕਾਹਲੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਜੰਗਲ ਬੀਆਬਾਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਦੁਹਰਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਾਂਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਤੇਰੇ ਜਬਰ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਬਰ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਲਬਾ ਲਬ ਭਰ ਚੁਕਾ ਹੈ।’

‘ਲਾਗੇ ਹੀ ਇਕ ਸੰਘਣੀ ਝਾੜੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਛਵੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਪਗਡੰਡੀ ਦੇ ਇਕ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ ਟਹਿਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੇਸੁਰੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਸੰਭਲ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਦੂਰ ਸਾਰਿਓਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਝਾਵਲਾ ਪਿਆ। ਘੁਸਮੁਸਾ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਏਸੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਹ! ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਪਾਗਲ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਉਹ ਰਾਮਨਾਥ ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਗਡੰਡੀ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਾਲੇ ਲੱਤਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰਕੇ ਖੜੋ ਗਿਆ, ਉਸਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕਿਆ, ਪਰ ਹਨੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਤਾ

ਕੇ ਤੇ ਇਕ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਅਗਾਂਹ
ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ — ਓਇ!
ਹਰ ਜਾ ਜ਼ਰਾ।’

ਪਿੱਛੇ ਤਕਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ
ਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ
ਸ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧ ਗਿਆ ਤੇ ਪਿੱਛੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੱਬਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ?’
ਸਕਰਾ ਕੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
ਵੇਖ, ਤੇ ਆਪੇ ਪਛਾਣ ਲੈ ਕਿ ਮੈਂ

ਗਿਆ। ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਚਰ ਅੱਖਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤਕਦਾ
ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ — ‘ਹੈਂ ਰਾਮ

ਕੇ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹਾਸਾ ਹਸਿਆ
ਕੇ ਕਿਹਾ — ‘ਹਾਂ, ਮੈਂ ਰਾਮ

ਤਾ ਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਡਰਾਉਣਾ
ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਕੰਬ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸ
ਜ਼ੋਰੀ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼
—

ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ
ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ ?’

ਮੈਂ ਕਿਹਾ — ‘ਕੰਮ ਦਸਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰ ਜਾ। ਹਰ ਕੀ ਪੌੜੀ ਵਾਲੀ ਮਾਰ ਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ, ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਅਜੇ ਭੁੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਪਰ ਉਹ ਤੇਰੀ ਮਿੱਤਰ ਧਰੋਹੀ ਤੇ ਬਦਜ਼ਾਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਤੈਨੂੰ ਝੁੰਗਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਅਜੇ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੋਰੀ ਦੀ ਝੂਠੀ ਉਜ ਲਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰਾਉਣਾ, ਬਾਰਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਬਾਹਰ ਕਢਵਾਉਣਾ, ਮਕਾਨ ਕੁਰਕ ਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਆਦਤ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਮੈਂ ਅਜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਰ ਸਹਾਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਨੂੰ ਲਾਵਾਰਸ ਸਮਝ ਕੇ ਲਾਲਾਂ ਟਪਕਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪੁਚਾ ਕੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਕਰਜ਼ ਐਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਮੈਂ ਹੋਰ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਘਟ ਕੰਮ ਹੈ, ਜੁ ਤੂੰ ਮੈਥੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈਂ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਤੇਰਾ ਕੀ ਕੰਮ ?’

ਰਾਮਨਾਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਪਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਕੰਬਾ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੋਟਾ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋਣ ਦਾ ਘਮੰਡ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਜਦ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਖੜਾ ਸਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਖਬਰੇ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ ਮਲੂਮ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ —

‘ਬਸ ਬਸ! ਬਹੁਤੀ ਬਕਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਕਮੀਨੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਇਤਨੀ ਦਲੇਰੀ? ਜ਼ਾਤ ਦੀ ਕੋਹੜ ਕਿਰਲੀ ਤੇ ਸ਼ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਜੱਫੇ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈਂ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ,

ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਮੌਤ ਇਥੇ ਸਦ ਕੇ ਲਿਆਈ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਜਿਸ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਪਿੱਛੇ ਤੂੰ ਇਤਨਾ ਭੁੜਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਤੈਨੂੰ ਵਿਖਾ ਦੇਂਦਾ ਜੇ ਹੋਰ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਟਿਕਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਵਾਰਾਗਰਦ ਜ਼ਨਾਨੀ ਦਾਅ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਹੀ ਗਈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਵੀ ਚਿਤਰ ਗੁਪਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੀ ਢੂੰਡ ਲਈ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਬਸ ਆਈ ਕਿ ਆਈ।’

ਹੁਣ ਤਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਹਾਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਦੁਸ਼ਟ ਦੀ ਬਕਵਾਸ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਫੇਰ ਉਬਲ ਉਠਿਆ। ਮੈਂ ਕੰਬਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ —

‘ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਵੇਗੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਪਤਾ ਲਗਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਤਨਾ ਕਮੀਨਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਹਜ਼ਾਰ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਕਮੀਨਾ ਹੈਂ। ਪੈਸੇ ਦੇ ਘੁਮੰਡ ਨੇ ਤੇ ਬਦਮਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਨੇ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਨੇ। ਚਲ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾ, ਮੈਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਤੇਰੇ ਵਰਗੇ ਮਨਹੂਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।’

ਰਾਮਨਾਥ ਕਪੜਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ —
‘ਬੇਵਕੂਫ ਕਮੀਨੇ ਦਰਜ਼ੀ! ਜੀਭ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੋਲ। ਤੇਰੀ ਕਮਜ਼ਾਤ ਦੀ... ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੋਟੀ ਉਲਾਰ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਟੁੱਟ ਹੀ ਪੈਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੁ ਮੈਂ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਸੋਟੀ ਖੋਹ ਕੇ ਦੂਰ ਸੁੱਟ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਛਲਾਂਗ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਝਾੜੀ ਵਿਚੋਂ ਛਵੀ ਚੁਕ ਲਿਆਂਦੀ।’

ਛਵੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਲਿਸ਼ਕ ਨੇ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿਤੇ। ਮੈਂ ਦੁਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਲਬ ਲਾ ਕੇ, ਹੱਥ ਆਪੋ ਵਿਚ

ਰਗੜ ਕੇ, ਛਵੀ ਉਲਾਰ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜਾ ਖਲੋਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਹ ਗਿੜਗਿੜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਕ ਚਾਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਕਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੇਲਾ ਹੋਰ ਲੰਘ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਹੋਣਗੇ, ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦਾਅ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸਾਂ, ਝਟ ਹੀ ਮੈਂ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਰੇਹੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ — ‘ਤੈਨੂੰ ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਦੀ ਮੋਹਲਤ ਹੈ, ਰਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਲੈ।’

ਉਹ ਨੱਕ ਨਾਲ ਲੀਕਾਂ ਕੱਢਦਾ ਤੇ ਰੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ — ‘ਰਾਮ ਲਭਾਇਆ ਭਰਾ! ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਲੈ! ਰਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ! ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ! ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਗਊ ਹਾਂ. ਮੈਂ ਝੱਖ ਮਾਰੀ, ਤੌਬਾ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਤੇਰਾ ਨੌਕਰ ਹੋ ਕੇ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੈਥੋਂ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖਾ ਲੈ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਕਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਧਰ ਕਹੇ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਜਾਨ ਬਖਸ਼ੀ ਕਰ ਦੇ।’

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਕ ਬਕ ਤਾਂ ਮੁਕਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਤੋਂ ਘੜੀਸ ਕੇ ਝਾੜੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਗਿੜਗਿੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਂ ਛਵੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਤਾਂਹ ਉਲਾਰਿਆ,
ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ
ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੁ ਮੈਂ
ਕਿਥੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ
ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ,
ਅੱਖਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਕੀ ਵੇਖ ਰਹੀਆਂ
ਸਨ? ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ,
ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਹਵਾ ਬਣ ਕੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਲ
ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਇਕ ਮਿੰਟ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਰਹੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਥ ਘੱਟੇ
ਵਿਚ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਟਿਆ ਸਿਰ
ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਲੋਥ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਰਗਵਾਲੀ ਥਾਂ
ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤੇਜ਼ ਧਾਰਾਂ ਨਿਕਲਕੇ ਮੇਰੇ
ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਪੜਿਆਂ ਵਲ ਤਕਦਿਆਂ
ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ ਫਰਾਕ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ
ਜਿਸ ਦਾ ਰੰਗ ਸਚਮੁਚ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਲੋਥ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪੈਰ ਤੇ ਛਵੀ ਦਾ
ਟਿਕਾਈ ਛਵੀ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਸਿੱਧੀ ਤਾਣ ਕੇ ਤੇ
ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਲਹੂ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਖੂਨੀ,
ਸਫਲ-ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਡਰਾਉਣੇ ਮਨੁੱਖ ਵਰਗਾ ਹਾਸਾ
ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।
ਨਹੀਂ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਉਸੇ ਪਾਗਲਪੁਣੇ
ਵਿਚ ਖੜਾ ਰਿਹਾ।

‘ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੀ ਇਕਵਾਰਗੀ ਹੀ ਇਹ ਹਾਲਤ ਬਦਲ
ਗਈ, ਜਦ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈਆਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ
ਆ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਈਆਂ, ਉਹ ਰਾਮਨਾਥ ਦੇ
ਮੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ।’

ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਠਾਣੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਅਦਾਲਤ ਮੁਕਦਮੇ ਲਈ ਬਹੁਤਾ ਪੁਆੜਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਇਕਬਾਲੀ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਗਵਾਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਂ ਕਿਹਾ — ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੇ ਬੜਾ ਖਤਰਨਾਕ ਖੂਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਮੌਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਉਂਕਿ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੇ ਇਸ਼ਤਿਆਲ (ਜੋਸ਼) ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਭਾਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਆਂਦੀ।

ਚਿਰ ਬਾਦ ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਓਪਰੇ ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਥਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਤਾਇਆ, ਹਾਲ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਣ ਲਗਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਈ ਦਿਨ ਤੇ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇੰਤਨਾ ਹੀ ਦਸਣਾ ਬਥੇਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਨਰਕ ਦਾ ਕੀੜਾ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਵੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਜਦ ਮੈਂ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ

ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਾ ਰੋਇਆ ਹੋਵਾਂ। ਦਿਨੇ ਕੰਮ ਕਰੀ
ਰਾਤੀਂ ਸੁਤਿਆਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਮੋਹਣੀ ਸੂਰਤ
ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੇ ਵਿਯੋਗ-ਦੁਖ ਵਿਚ ਰੋਂਦਾ ਸਾਂ
ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾ ਵਧੀਕ ਆਪਣੀ ਮੂਰਖਤਾ ਉਪਰ,
ਆਪਣੀ ਪੱਥਰ ਦਿਲੀ ਉਪਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੇਸਮਝੀ ਉਪਰ
ਰੋਂਦਾ ਸਾਂ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਵਰਗੀ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਰਤਨ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸ
ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਭੱਠ ਵਿਚ
ਝੋਕਣ ਵਾਲਾ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਏਡੇ ਮੋਕਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ
ਬੇਆਸਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ
ਰੋਲ ਰੋਲ ਕੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਂ।

ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕੀ
ਪਤਾ ਮੇਰੇ ਕੈਦੋਂ ਛੁਟਣ ਤਕ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਜਿਉਂਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ,
ਕੀ ਪਤਾ ਇਸੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਮੇਰਾ
ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਝੱਟ ਹੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲੀ ਮਹੱਲ ਇੱਟ
ਇੱਟ ਹੋ ਕੇ ਢਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਸੋਚਣ ਲਗ
ਪੈਂਦਾ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ! ਉਹ ਸੂਰਗ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ
ਮੁਆਤਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ
ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਸਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ
ਕੇ ਕਿਸੇ ਉਚ ਆਸਨ ਤੇ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ
ਰਹਿੰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਗਲੇ ਮੈਂ ਉੱਕਾ
ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ
ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜਿਉਂਦੀ ਹੋਣ ਦਾ
ਨਿਸ਼ਚਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਦੁਖੀ ਹਾਲਤ ਦਾ

ਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ
ਦਾ ਚੱਲ ਵਸਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਸੇਠ ਜੀ! ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ
ਆਂ ਉਸ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਡਮੁਲਾ ਮੋਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ
ਤੀ ਕਿਸੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ,
ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਕੇ ਲਹੂ ਦੇ
ਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਤਕ
ਾਂਗਾ।

ਫੇਰ ਫੇਰ ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਰੋਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ
ਚੌਂਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਪਰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੈਦ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ
ਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਅਜੇਹੀ
ਗਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ
ਹੁੰਦੀ। ਉਲਟਾ ਸਗੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ
ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਬਾਹਰ
ੀ ਕਪੜੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪੁਆੜਾ ਕਰਨਾ

ੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅੰਡੇਮਾਨ ਤੋਂ
ਏਸ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਲ੍ਹ ਜਦ ਮੇਰੀ ਕੈਦ
ਾਲ ਪੂਰੇ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਇਸੇ
ਦੀ ਜੇਹਲ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।’

ਛਲੇ ਕਪੜੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਗਲ ਸੜ ਗਏ ਸਨ।
ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤਿੰਨੇ ਕਪੜੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਕੱਢ
ਾ। ਉਤੋਂ ਕਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਰਦੀ ਤੇ ਮੀਂਹ। ਇਸ
ਇਹ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ

ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜਾ ਕੇ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ
ਪਾਵਾਂ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਧਰਮਪੁਰੇ (ਇਕ ਸਰਾਂ) ਵਿਚ ਠਰਦਿਆਂ
ਕੱਟੀ। ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਆਕਤਿਆ
ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਚੂਹੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ।

‘ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਇਥੇ ਪਿਆ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।
ਪਰ ਜਾਂਦਾ ਕੀਕਣ ਤੇ ਕਿਥੇ ? ਮੀਂਹ ਤਾਂ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਪੁੱਟਣ ਦੇਂਦਾ। ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਤਕ ਉਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਖੀਰ
ਦਿਲ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਠ ਕੇ ਵਸਦੇ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਹੀ
ਡਿਗਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਰੋਟੀ ਤੇ ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਤੁਰ
ਪਿਆ। ਜਦ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਕਾਨ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਾ, ਤਾਂ ਅੱਗੇ
ਇਕ ਕਦਮ ਜਾਣ ਦੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੀ। ਮੈਂ
ਥਲਵੇਂ ਤਬੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਨੁਕਰੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ
ਤੁਹਾਡਾ ਸਈਸ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਲਗਾ ਧੱਕੇ ਤੇ
ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਨ ਅਜੇ ਕੁਝ ਬਾਕੀ ਸਨ, ਜਾਂ
ਖਬਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਅੰਨ ਜਲ ਚੁਗਣਾ ਸੀ, ਜੋ ਇੰਨੇ ਨੂੰ
ਤੁਸੀਂ ਉਤੋਂ ਉਤਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਸਰਾ ਦੇ ਕੇ
ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਦੁਖੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।’

ਰਾਮ -
ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਸੀ।
ਚੋਂ ਮੂੰਹ ਕੱਢਿਆ।

ਸੇਠ ਜੀ ਹੋਰੀ ਬੋਲੇ - 'ਬਾਬਾ ਜੀ! ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਹਾਲ
ਸੁਣ ਕੇ ਤਾਂ ਦਿਲ ਤੜਫ ਉਠਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਜੇ ਕਦੇ
ਸੁਣ ਲੈਂਦੇ, ਤਾਂ ਬੜੇ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ। ਚੰਗਾ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜੋ
ਤੁਸੀਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ ਸੀ।'

ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬੋਲੇ - 'ਸੇਠ ਜੀ! ਅਸਾਂ ਸਭ ਕੁਝ
ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਲਝਣ
ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸਾਂ।'

‘ਉਹ ਕੀ ਜੀ!’

‘ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨਾਉਂ ਦੀ
ਬੀਬੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਭੁੱਲਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ
ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ...।’

‘ਵੇਖਿਆ ਹੈ! ਕਿਥੇ?’ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗੱਲ ਟੋਕ ਕੇ
ਮੁਸਾਫਰ ਅਭੜਵਾਹੇ ਉਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਵਲ
ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ, ਮਾਨੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ — ‘ਬੈਠ ਜਾਓ, ਰਾਮ ਦੇ ਭਗਤ! ਕਾਹਲੇ ਨਾ ਪਵੋ, ਸਭ ਕੁਝ ਦਸਾਂਗਾ।’

ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਫਰਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਰੂਦ ਛੁੱਟ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬੈਠ ਤਾਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਦਿਲ ਉਸ ਦਾ ਛਾਤੀ ਪਾਤ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੇਵਸ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ — ‘ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਦਸੋ, ਕਿਥੇ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੋਇਆ, ਕੀ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ?’ ਇਕੇ ਸਾਹੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੇਠ, ਸੇਠਾਣੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਰਲੇ ਮੱਛੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਮੇਲ ਕੁਝ ਦੇ ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਹਰਦੁਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ।’

ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਲਈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਇਕ ਮਿੰਟ ਸਾਲ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਬਾਬਤ ਜਿੰਨਾਂ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਸਾਰਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਓ।’

ਉਸ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਪਲ ਪਲ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਹਛਾ, ਸੁਣਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਦ ਤੀਕ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਨਾ ਸੁਣਾ ਲਵਾਂ, ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਸਾਡੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੋਈ ਟੋਕੇ ਨਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰੇ।’

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਿਹਾ — ‘ਨਹੀਂ, ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ?’

ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ — ‘ਐਤਕੀਂ ਜਦ ਅਸੀਂ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਗਏ, ਜੋ ਇਸੇ ਸਾਲ ਹਰਦੁਆਰ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਦੇ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਬੜੇ ਅਨੰਦ ਨਾਲ ਕੱਟੇ। ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭੰਡਾਰੇ (ਲੰਗਰ) ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਭੰਡਾਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੈਪੁਰ ਵਲੋਂ ਸੀ, ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਤੋਂ ਅਠੀਂ ਪਹਿਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਲਿਆਉਂਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਫਾ ਸੀ— ਉਥੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵੇਖਦੇ ਸਾਂ, ਜੋ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਬੜੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਢਾਲ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਨਾਨੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਛੀਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਉਹ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਕਰਦਾ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਲੰਘਣ ਲਗਾ, ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਸਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਬਚਨ ਬਿਲਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਝਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਸਣ ਵਿਛਾ ਦਿਤਾ, ਫੇਰ ਪੁਛਿਆ — ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ?’

‘ਜੀ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ।’

ਅਸਾਂ ਆਖਿਆ — ‘ਬਈ ਜੋੜ ਤਾਂ ਖੂਬ ਮਿਲਿਆ, ਇਹ ਵੀ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼!’ ਮੈਂ ਇਕ

ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ — ‘ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸਾਂ ਕਦ ਤੋਂ ਤੇ ਕਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ?’

ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਆਲੋ ਟੋਲੇ ਕਰਨ ਲਗਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ — ‘ਮਹਾਰਾਜ! ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਪਾਪ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਹੈ।’ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ — ‘ਮਹਾਰਾਜ! ਮੈਂ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇਸਤਰੀ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਮਰਦਾਵਾਂ ਵੇਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਉਤੇ ਸੰਤਪੁਣੇ ਦਾ ਭੋਖ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਆਪ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਹਾਂ।’

ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ — ‘ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਹੈ...। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਾਲੀ ਦੌੜ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਫੁਲ ਗਈਆਂ ਤੇ ਧੌਂਕਣੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਸਾਹ ਚਲਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਆਪੇ ਮਲੂਮ ਕਰ ਲਵੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰਗੀ ਹੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਖਿੱਚ ਲਵੇ। ਉਹ ਕਦੇ ਮੁਠਾਂ ਵਟਦਾ, ਕਦੇ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਬੈਠਦਾ, ਕਦੇ ਫੇਰ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਹਲਚਲੀ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੋਲੇ, ਪ੍ਰੇਮੀਓਂ! ਨਿਚੱਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੋ, ਘਾਬਰੋ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣ ਲਓਗੇ।’

ਦਾ ਕਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ
ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ
ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਖੱਟੀ ਪੱਟੀ ਸਭ
ਜੀ ਇਤਨੇ ਗਰੀਬ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਦਿਨ ਦਾ
ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ
ਮਾਰੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਪਰ
ਤਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿਲਾਈ
ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਡੇ ਘਰ
ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਇਤਨਾ ਤੰਗ ਸੀ ਕਿ ਇਕ
ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਔਖਾ ਹੋ
ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਪਾਸ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਕਿਤੇ
ਵਿਚ ਨਿਕਲੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆ ਅਜੇ
ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਮੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰਾਜ
ਗਿਆ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਘਾਬਰੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ
ਮਾਮੇ ਦੇ ਸੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਹਲੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ
ਪਿੰਡੀ ਦਾ ਇਕ ਗੁੰਡਾ ਸੇਠ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪੈ
ਤਰ ਧਰੋਹੀ ਤੇ ਵਿਸਾਹ-ਘਾਤੀ ਅੱਗੇ ਵੀ
ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾ
ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ
ਕਰਨ ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ
ਸਿਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਦੁਰਗਤ
ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਪਤੀ ਜੀ
ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਹਥੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ

ਇਕ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭਾਤ ਵੇਲੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੀ।

‘ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ।
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤੀ ਜੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਾਂ। ਪਰ ਮੁੰਡਾ
ਕੁਛਤ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪ ਤਾਂ ਭੁੱਖ ਤਰੇਹ, ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਸਭ
ਕੁਝ ਸਹਿ ਸਕਦੀ ਸਾਂ ਪਰ ਬੱਚੇ ਦਾ ਦੁਖ ਮੈਥੋਂ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਨਾ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਖਣ ਜੋਗੀ ਤੇ ਨਾ ਸੁੱਟਣ
ਜੋਗੀ ਸਾਂ।’

‘ਫਿਰ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ, ਕੁਝ ਦਿਨ ਕਿਸੇ ਘਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ
ਕਰ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸੇ ਜੋੜ ਲਵਾਂ। ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੁੰਡਾ ਵੀ
ਦੁੱਧ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਪਤੀ ਦੀ
ਦੂਂਡ ਲਈ ਨਿਕਲਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਬਾਣੀਏ ਦੇ ਘਰ ਗਈ,
ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦਸਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ,
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਰੋਟੀ ਦਿਆਂਗੀ। ਨਾਲੇ ਬਾਲ
ਖਿਡਾਇਆ ਕਰ, ਨਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਿਆ ਕਰ।’

‘ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸ
ਨੌਕਰ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਉਥੇ ਮੈਂ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਾ ਟਿਕ
ਸਕੀ। ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੜਾ ਸਖਤ ਸੀ। ਕੰਮ
ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦ ਮੇਰਾ ਮੁੰਡਾ ਰੋ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ
ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਸ
ਲਈ ਇਹ ਸਹਾਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ
ਕਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਤੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਹੀ ਆਹਰੇ
ਲਗੀ ਰਹਿਨੀ ਏਂ, ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਤੂੰ ਸੁਆਹ ਕਰਨਾ ਹੋਇਆ।
ਪਲ ਪਲ ਪਿਛੋਂ ਤੈਨੂੰ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਹੇਜ ਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਏਡਾ
ਲਾਡਲਾ ਰਖਣਾ ਈ ਤਾਂ ਘਰ ਲੈ ਜਾ ਸੂ।’

‘ਅਖੀਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਬੜੇ ਗੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੀ, ਬੀਬੀ
ਰਾਣੀ! ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ, ਜੋ ਤੂੰ
ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਈ ਚੁਕੀ ਫਿਰੇਂ। ਹੋਇਆ ਕਿਸੇ
ਨੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਦੁਧ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਲੰਮਾ ਪਾ
ਛਡਿਆ। ਸਾਥੋਂ ਤੇਰੀ ਵਾਹਲ ਨਹੀਂ ਚੁਕੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਾਹ ਰੱਬ
ਤੇਰਾ ਭਲਾ ਕਰੇ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੁਹਾ ਵੇਖ।’

‘ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ
ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਲੈ ਕੇ
ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲਗੀ,
ਹੁਣ ਕਿਧਰ ਜਾਵਾਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ,
ਤਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ।’

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਗਲ ਸੁੱਝੀ। ਰਾਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ
ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਕੱਟੀ। ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਹੀ ਉਠੀ।
ਮੁੰਡਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਤਾਂ
ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਿਆ ਅਤੇ
ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ
ਆਦਮੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮੋੜ ਮੁੜ ਕੇ
ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਦੂਰ ਗਈ ਸਾਂ, ਜੋ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹਵੇਲੀ ਅਗੇ
ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਸਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਸੀ, ਪਰ
ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਤਾਕੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ
ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਕਈ
ਵਾਰੀ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਰਮਾਨ ਭਰੀ
ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵਲ ਤਕਿਆ ਤੇ ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ
ਨੂੰ ਫਾਟਕ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਦਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਕ
ਦੇ ਨਾਲ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ।

‘ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਲਿਟਾਉਣ ਲਗਿਆਂ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਜ਼ਮੀਨ -
ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਥਾਂ ਗਿੱਲੀ ਤੇ ਬਰਫ ਵਰਗੀ
ਠੰਢੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਗਰਮੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਿਕੀ
ਜਿਹੀ ਜਿੰਦੜੀ ਨਿੱਘੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਥਾਂ ਠੰਢੀ ਵੇਖ ਕੇ
ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਉਰੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਹਾਏ ਮੇਰਾ ਲਾਲ ਇਸ
ਠੰਢੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਸੁੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਫੇਰ ਬਾਹਾਂ ਅਗਾਂਹ
ਵਧਾਈਆਂ ਤੇ ਛਾਤੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਰਖ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ
ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ।’

‘ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਰੋਇਆ ਨਹੀਂ। ਅੱਥਰੂਆਂ
ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦੁਪੱਟਾ ਭਿਜ ਗਿਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਮੈਂ
ਪਿਛਾਂਹ ਮੁੜ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਕੰਨ ਉਸ ਪਾਸੇ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ
ਉਸ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਮੇਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ
ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਉਥੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਮੁੜ ਕੇ
ਉਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਜਾ ਲੰਮੀ ਪਈ। ਮੈਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ
ਤਾਂ ਆਈ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਵਲੋਂ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ
ਕੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਵਿਚ ਲਗ ਪਵਾਂਗੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ
ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਜੀਕਰ ਕਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼
ਉਥੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਸੀ।’

‘ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸੁੱਤੀ, ਰੋਂਦਿਆਂ ਰੋਂਦਿਆਂ
ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਝਪਕੀ ਜਿਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਕਾਕਾ
ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ
ਪਰਤੱਖ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰਾ ਦੁਧ ਚੁੰਘ ਰਿਹਾ ਹੈ।
ਜਦ ਮੈਂ ਹੱਥ ਮਾਰਦੀ ਤਾਂ ਉਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।
ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਟ ਉਠਦੀ
ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੋੜੀ ਲੁੰਹਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਰੋ

ਰੋ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਸੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਰੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਪਰ ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੀਕਣ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੋਲ ਚੀਜ਼ ਦਬਾ ਦਬ ਭਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੰਮਾ ਪੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਠ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਬੈਠਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਕਦੇ ਬੈਠਦੀ, ਕਦੇ ਲੰਮੀ ਪੈਂਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਉਠ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੋਣ ਆਵੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਤੇ ਸਿਰ ਹੌਲਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜਤਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਇਕ ਅੱਥਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਿੱਗਦਾ।'

‘ਪਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਕੇ ਦਾ ਮੋਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਤੁਰੀ। ਮੈਨੂੰ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਖਬਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੁਕਿਆ ਹੋਣਾ ਏਂ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਖਬਰੇ ਕਿਚਰਕ ਤੋੜੀ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ, ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਘਰ ਦੇ ਜਾਗ ਪਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ, ਖਬਰੇ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਆਕੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।’

ਸੰਤ ਬੋਲੇ — ‘ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਨਾਨੀ ਜਦ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਅਜੀਬ ਹਾਲਤ ਸੀ।’ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ—

‘ਮੇਰਾ ਇਹੋ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਤਾਂ ਆਵਾਂ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਵਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ

ਕੇ ਮੈਂ ਡਿੱਠਾ, ਫਾਟਕ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਰਖ ਗਈ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਇਕ ਘਰ ਦਾ ਨੌਕਰ ਬੈਠਾ ਟੋਕੇ ਨਾਲ ਪੱਠੇ ਕੁਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਉਪਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਗਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਸਾਂ, ਨਾਲੇ ਪੁੱਛ ਵੀ ਕੀਕਣ ਸਕਦੀ ਸਾਂ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਕਾਨ ਦੇ ਉਰੇ ਪਰੇ ਟਹਿਲ ਕੇ ਫੇਰ ਪਿਛਲੀ ਪੈਰੀ ਮੁੜ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਇਤਨੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕਾਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।

‘ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਸ ਮਕਾਨ ਤੇ ਗਈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁੜੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਫਿਕਰ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਰਾਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਟ ਲਈ, ਹੁਣ ਅਗੇ ਲਈ ਕੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰਾਂਗੀ। ਅਬਲਾ ਜ਼ਨਾਨੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਸੱਲ, ਦੂਜਾ ਪਤੀ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਤੀਜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਚਿੰਤਾ। ਬਾਰਾਂ ਵਜੇ ਤਕ ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਦਸ ਕੇ ਮਦਦ ਲਈ ਆਖਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਡਾਢਾ ਹੈ, ਇਕੱਲੀ ਜ਼ਨਾਨੀ ਸਚਮੁਚ ਆਟੇ ਦੀ ਤੌਣ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਚੂਹਿਆਂ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਾਵਾਂ ਦਾ ਖਤਰਾ।’

‘ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਗਰੰਥੀ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸਾਂ। ਗਰੰਥੀ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਅਗੇ ਮੈਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਕੋਹਮਰੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ।’

‘ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਕ ਉਬਾਲ ਜਿਹਾ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਅੱਭੜਵਾਹੀ ਉਥੋਂ ਉਠੀ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛਾ ਸੋਚ ਉੱਠ ਕੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਜੁ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ, ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰਾਹੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਖੜੀ ਸਾਂ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਲਗੀ ਪੌੜੀ ਚੜ੍ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਥਿੜਕ ਗਏ।’

‘ਮੈਂ ਉਪਰ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਅਜੇ ਸੋਚਦੀ ਹੀ ਘਈਂ ਸਾਂ ਜੁ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਇਕ ਨੌਕਰ ਮੁੰਡਾ ਉੱਤੋਂ ਉਤਰਿਆ। ਉਸਦੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਤੌਲੀਆ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕਰਮੰਡਲ ਤੇ ਇਕ ਗੜਵਾ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ — ਕਾਕਾ! ਜ਼ਰਾ ਗੱਲ ਸੁਣ ਬੀਬਾ।’

‘ਕੀ ਏ ਮਾਈ, ਛੇਤੀ ਦਸ, ਮੈਂ ਕੰਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।’ ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

‘ਸੇਠਾਣੀ ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ ?’ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹ ‘ਆਹੋ’ ਕਹਿ ਕੇ ਫੇਰ ਜਾਣ ਲਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਖਲ੍ਹਾਰ ਲਿਆ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ —

‘ਕਾਕਾ ਤੇਰੀ ਮਾਲਕਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਏ, ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ।’

‘ਮਾਈ! ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੈਨੂੰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ। ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਆਏ ਹੋਏ ਨੇ, ਉਹ ਵਿਹਲੀ ਨਹੀਂ।’

‘ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਨੇ ?’ ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ — ‘ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇ, ਵਧਾਈ ਦੇਣ ਆਏ ਨੇ।’

ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ — ‘ਕੋਈ ਵਿਆਹ ਵੇ ?’

‘ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਹਣੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਵਧਾਈ ਵਾਸਤੇ।’

ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ — ‘ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਰ ਮੁੰਡਾ ਕੁੜੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ?’

ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ — ‘ਨਹੀਂ’ ਤੇ ਕਹਿ ਕੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਦੌੜ ਗਿਆ।

‘ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਸ਼ੁਕਰ ਰੱਬ ਦਾ, ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਹੁਣ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ।’

‘ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਪਰ ਗਈ। ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਕਮਰਾ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਘਰ ਵਿਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਵੱਡੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਹਾਸਾ ਠੱਠਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਜ਼ਰਾ ਭਾਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ, ਪਰ ਸੋਹਣੇ ਚਿਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਰੋਗਨੀ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਮਖਮਲੀ ਗਦੇਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮੇਰਾ ਕਾਕਾ ਬੂਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਉਦੀ ਮਖਮਲ ਦੀ ਸਿਲਮੇ ਨਾਲ ਕੱਢੀ ਹੋਈ ਫਰਾਕ ਸੀ। ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਿਸ਼ੌਰੀ ਕਿਨਾਰੀ ਵਾਲੀ ਟੋਪੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੂਲੇ ਕੂਲੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਡਾਢੀ ਸੋਹਣੀ ਕੰਘੀ ਵਾਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਪਰ ਮਲੇ ਹੋਏ ਤੇਲ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਸਾਰਾ ਘਰ ਮਹਿਕਾ ਰਹੀ ਸੀ।’

ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੋਂ ਅੱਥਰੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਮੈਂ ਦਲੀਜ਼ ਵਿਚ ਖੜੀ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਜੁ ਘਰ ਵਾਲੀ ਬਾਹਰੋਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਲੈਣ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ — ‘ਆਓ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਲੰਘ ਆਓ।’

ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਮਸਤੇ ਬੁਲਾਈ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ — ‘ਸ਼ਾਹਣੀ ਜੀ! ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਵਧਾਈਆਂ ਹੋਣ। ਸ਼ੁਕਰ ਏ, ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਲਾਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਇਆ ਜੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਕਰੇ ਸੂ।’

ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ — ‘ਬੀਬੀ! ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਸੁਲੱਖਣਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਸੁੱਤੇ ਭਾਗ ਜਾਗ ਪਏ, ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਨੂੰ ਛੱਤ ਪਾੜ ਕੇ ਬਹੁੜ ਪਿਆ। ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਹੋਏ ਨੇ, ਸੱਧਰਾਂ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸੀ, ਕੀਕਣ ਲੋਕੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਲ ਖਿਡਾਂਦੇ ਨੇ। ਕੋਈ ਸੰਤ ਫਕੀਰ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ, ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ। ਪੂਰਨ ਦੇ ਖੂਹ ਤੋੜੀ ਹੋ ਆਏ, ਪਰ ਕਿਤੋਂ ਝੋਲੀ ਖੈਰ ਨਾ ਪਿਆ। ਵੇਖ ਲੈ ਜੇ ਦੇਣ ਤੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਲਿਆ ਪਲੋਸਿਆ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੂ। ਸਦਕੇ ਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ, ਬੀਬੀ! ਆਖਨੇ ਆਂ ਜੀਕਣ ਸਾਨੂੰ ਨਰਸਿੰਘ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁੜਿਆ ਏ, ਸਰਬੱਤ ਨੂੰ ਬਹੁੜੇ।’

ਮੈਂ ਕਿਹਾ — ‘ਸ਼ਾਹਣੀ ਜੀ! ਧੰਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਕਿਸੇ ਗਲ ਦਾ ਅਟਕਾ ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਹੀ ਨਿਸ਼ੁਕਰੇ ਆਂ। ਕਿਥੋਂ ਲੱਭਾ ਜੇ ਸੁਖ ਨਾਲ?’

ਉਹ ਬੋਲੀ — ‘ਬੀਬੀ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਉਹ (ਪਤੀ) ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਹੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਅੱਜ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੇਲੇ ਜਿਉਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰੇ, ਫਿਰ ਪਿਛਲੀ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਆਏ ਤੇ

ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ, ਵੇਖੋ ਨਾ ਹੇਠਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਲੈਂਪ ਲੈ ਕੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਕੀ ਵੇਖਨੇ ਆਂ, ਜੁ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਵੱਡੇ ਫਾਟਕ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਚੁਕ ਲਿਆ। ਭੈਣਾਂ, ਪਿੱਠ ਉਸ ਦੀ ਐਉਂ ਹੋਈ ਹੋਈ, ਜੀਕਣ ਬਰਫ ਹੁੰਦੀ ਏ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਉਤੇ ਲਿਆ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਗਰਮ ਕਪੜੇ ਦੀ ਟਕੋਰ ਕੀਤੀ, ਰਜਾਈ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਨਿੱਘਿਆਂ ਕੀਤਾ, ਚਮਚੇ ਨਾਲ ਦੋ ਘੁਟ ਦੁਧ ਪਿਆਇਆ, ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਵੇਖ ਕੇ ਭੈਣਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬਾਗ ਬਾਗ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹਣੀ ਦੀ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਉਹ ਪੁਛਣ ਲੱਗੀ — ‘ਭੈਣਾ, ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਓ ?’

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ — ‘ਸ਼ਾਹਣੀ ਜੀ, ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਏ ਵਿਹਲਿਆਂ ਹੋ ਲਓ, ਫੇਰ ਸੁਣਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।’

ਉਹ ਬੋਲੀ — ‘ਜੀ ਸਦਕੇ, ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਤੇ ਬੀਬੀ! ਉਤਲੀ ਬੈਠਕੇ ਚਲ ਬੈਠ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋਰ ਕੇ ਆਈ।’

‘ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਤਾਂ ਕੰਮ ਲਗ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਪਰਲੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਜਾ ਬੈਠੀ। ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕ ਲਵਾਂ, ਪਰ ਫਿਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਢਾਰਸ ਦਿਤੀ।’

‘ਅੱਧੇ ਕੁ ਘੰਟੇ ਬਾਦ ਉਹ ਵਿਹਲੀ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਤੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁੱਛੜ ਲੈ ਆਈ। ਉਹ ਇਸ ਵੇਲੇ

ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ
ਇਕ ਹੋਰ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ, ਜੇ ਕਿਤੇ ਪਲ ਖਲੂ ਨਾ ਜਾਵੇ,
ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੰਬਰੂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਕਦੇ, ਦੂਜੇ ਮਰ
ਬਣਾਂ ਚੋਂ ਦਬਾ ਦਬ ਦੁੱਧ ਵਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਮਰੀ ਸਾਰੀ
ਕਮੀਜ਼ ਗਿੱਲੀ ਹੋ ਗਈ।

‘ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਪੁੰਝੀਆਂ
ਤੇ ਫੇਰ ਬੋਲੀ — ਹੈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਮੁੰਡਿਆ ਮੇਰੇ ਦਿੱਤੇ ਹੀ
ਮੂਤਣਾ ਸੀ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ
ਪਰਦਾ ਢਕਿਆ।

ਸ਼ਾਹਣੀ ਨੇ ਜਦ ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਵੇਖੀ ਤਾਂ
ਬਨਾਉਟੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਮੁੰਡੇ ਦੀਆਂ ਤਾਂਬੀ ਪੁਟ ਕੇ ਬੋਲੀ —
‘ਕੁੱਤਿਆ, ਇਹੋ ਦਿਨਾਸ ਦੇਣਾ ਸੀ’ ਵੇਰਾ ਮੂਤਰ ਕੇ ਓਹਦੇ
ਕਪੜੇ ਨਾਸ ਕਰ ਛੱਡੇ ਵੀ।

ਮੈਂ ਆਰਿਆ — ਸ਼ਾਹਣੀ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਇਹ ਮੂਤਰ
ਨਸੀਬਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ੀਰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰਾ
ਹਾਲ ਪੁਛਣ ਲਗੀ, ਜੇ ਦੰਨਿਆਂ ਤੇ ਕਲਾਂ — ਕਲਾਂ
ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਦੇਸ ਦਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੈਂ
ਪਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਉਥੇ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹਾਂ ਤੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਥੇ ਤੇ
ਜੋੜ ਲਵਾਂ, ਵੇਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣਾ।

‘ਸ਼ਾਹਣੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਮੁੱਠੀ ਹੈ।
ਉਂਜ ਵੀ ਖਡਾਵੀ ਦੀ ਲੱਜ ਨਹੀਂ ਹੈ।’

ਕਾਰ ਨਾਲ ਮਰਾ ਹੁੰਦੇ ਵੇਲੇ
ਜਾਂ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ
ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ਬੰਦਾ ਸੀ।
ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ
ਮਿਆਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ।
ਜਦ ਕਦ ਸ਼ਾਹਣੀ ਉਸ
ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਾਰੀ
ਨੂੰ ਮਰੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਪਾ

‘ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ
ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਪਰ
ਮੇਰੇ ਦਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਕੱਟੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ
ਮੇਰੀ। ਪਰ ਉਹ
ਗਈ।’

ਜਗਤਮਾ ਜੀ
ਭਰ ਪਚਾਈ ਤਾਂ
ਮੇਰੇ ਠਹਿਰਨਾ,
ਜਗਤਮਾ ਨੇ ਅੰਦਰ
ਜਗਤਮਾ ਤੇ ਫੇਰ
ਜਗਤਮਾ ਜੀ

ਜਗਤਮਾ
ਜਗਤਮਾ

ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਈ।
ਵਧ ਪਿਆਰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਉਸ
ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਘਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੀ
ਉਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਤੇ ਬੜੀ ਦਇਆ
ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਛਪੀ ਆਪਣਾ ਦੁਹ ਵੀ
ਉਹ ਗਤੀ ਸੌਂਦਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ।
ਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੌਂਦੀ ਸੀ,
ਗਤ ਰੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਸ
ਮਾਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਦਿਨ ਭਾਵੇਂ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਦੇ ਬੀਤਣ
ਪਤੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ
ਭੁੱਲਦਾ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਉਥੇ
ਮੈਂ ਸਾਹਣੀ ਪਾਸੋਂ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ
ਤਾਂ ਚੀਕ ਕੇ ਮੇਰੇ ਗਲ ਨਾਲ ਚੰਬੜ

ਸੀ ਨੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਜਦ ਇਥੋਂ
ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਬੋਲੀ — 'ਮਹਾਰਾਜ! ਇਕ
ਮੈਂ ਆਈ। ਸੱਤ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਜ
ਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਿਸਾਰੇ ਨਾਲ ਸੱਤ ਹੋਰਾ ਨੂੰ
ਕੁਝ ਕੁਝ ਬਾਅਦ ਵੇਖੋ ਆ ਕੇ ਆਪੋ
ਤੋਂ ਭੱਟ ਗਏ। ਸੱਤ ਸੀ ਬੋਲੇ. 'ਮਹਾਰਾਜ!'

ਮਲ. ਪਤ ਦੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਬੋਲੀ
ਸੱਤ ਇਕ ਨਿੰਦ ਲਈ ਅੱਖ ਚੌਹਲੇ ਲਗੀ ਸੀ

1. 凡在中华人民共和国境内
 2. 从事生产经营活动的法人
 3. 其他组织和个人，均应当
 4. 依法缴纳增值税。
 5. 增值税的税率，依照本
 6. 法的规定执行。
 7. 纳税人销售货物或者提供
 8. 应税劳务，其应纳税额按
 9. 销售额乘以税率计算。
 10. 纳税人进口货物，其应
 11. 纳税额按组成计税价格乘
 12. 以税率计算。
 13. 纳税人出口货物，其应
 14. 纳税额按组成计税价格乘
 15. 以税率计算。
 16. 纳税人兼营免税、减税
 17. 项目的，应当分别核算，未
 18. 分别核算的，不得免税、减
 19. 税。
 20. 纳税人违反本法规定的，
 21. 将受到法律的制裁。

此書係由上海商務印書館出版，
 內容豐富，文字清晰，印刷精美，
 為研究中國文學之重要參考資料。
 全書共分十卷，每卷均有詳細之
 目錄，便於讀者查找。此書之出
 世，實為中國文學研究界之一大
 貢獻。

紅樓夢
 卷之五
 第五回
 第五回
 第五回
 第五回
 第五回
 第五回
 第五回

2010

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be underlined or highlighted in red ink.

Handwritten text in a cursive script, continuing the document. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be underlined or highlighted in red ink.

Handwritten text in a cursive script, continuing the document. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be underlined or highlighted in red ink.

Handwritten text in a cursive script, continuing the document. The text is arranged in several lines, with some words appearing to be underlined or highlighted in red ink.

ਅੰਦਰ ਵੜੇ ਸਨ, ਕੀ ਪਤਾ ਅੰਦਰੋਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਲੱਭ ਪਵੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲ ਸਕੇ।’

‘ਮੈਂ ਬੂਹਾ ਬੋਲਿਆ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਦਰ ਘੱਟਾ ਮਿੱਟੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਜਿਸ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਫ ਦਿਸਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਥਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਚੁਕ ਕੇ ਮੈਂ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਲਾਈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ-ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਉਤੇ ਸਿਰ ਰਖ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ।’

‘ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਠੀ, ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਰ ਦੁੜਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਾ ਦਿਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਮੀਜ਼ ਤੇ ਕਾਕੇ ਦੀ ਇਕ ਫਰਾਕ ਮੈਂ ਕਿੱਲੀ ਨਾਲ ਟੰਗੀ ਹੋਈ ਛੱਡ ਗਈ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਮਗਰੋਂ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਦੁਹਾਂ ਮਾਂ ਪੁਤਾਂ ਦੇ ਕਪੜੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।’

‘ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੋਰ ਠਹਿਰ ਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਪਤੀ ਦੇ ਪੈਰ-ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਰੋਂਦੀ ਧੌਂਦੀ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੀ। ਗੁਆਂਢ ਵਾਲਿਆਂ ਬਥੇਰਾ ਰੋਕਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਆਈ ਹਾਂ, ਉਥੋਂ ਤੁਰ ਪਈ।’

‘ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਕੀ ਦਸਾਂ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿਰਦੀ ਲਭਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰਨਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਂ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮਰਦਾਵੇਂ ਵੇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਬਦਲ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਥੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਸੰਗ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਂਦੀ ਸਾਂ, ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੀਰਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

‘ਮੈਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾ ਕੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਉਸ ਦੇ ਪਾਸ ਟਿਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਜੁ ਇਕ ਤਾਂ ਸਹੁੰ ਨਾ ਟੁੱਟੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋਵੇ।’

‘ਮੈਂ ਪਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਬੜਾ ਢੁੰਡਿਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਥਹੁ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਕਈ ਸਾਲ ਮੈਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ ਪਰਦੇਸ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ।’

‘ਇਸ ਭੇਖ ਦਾ ਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਹਾਤਮਾ ਜਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਉਤੇ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ, ਜਿਹਾ ਪਤੀ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗਿੱਲੇ ਗੋਹੇ ਵਾਂਗ ਧੁੱਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਣ ਲਗੀ। ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਇਤਨੀ ਉੱਚੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਜਾਲ ਤਾਰ ਤਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲਿਓਂ ਲੱਥ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਪਤੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ ਰਿਹਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਏਡੀ ਤਾਂਘ। ਤਾਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਤੀਬਰ ਸੰਕਲਪ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਤੀ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਜੁ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਸਫਲਾ ਹੋ ਜਾਏ।’

ਕਪੜੇ ਰੰਗਦਿਆਂ ਰੰਗਦਿਆਂ ਲਲਾਰੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ

ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਲੱਥਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ
ਕੇਵਲ ਕੱਪੜੇ ਰੰਗਣ ਖਾਤਰ ਹੀ ਰੰਗ ਵਾਲੀ ਕੁਨਾਲੀ ਵਿਚ
ਡੋਬਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹਾਲਤ ਮੇਰੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ —

‘ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਏ।

ਫਲ ਲਾਗੇ ਤਉ ਫੂਲ ਬਿਲਾਏ।’

‘ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਉਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੱਭ ਪਿਆ, ਜਿਸ
ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, ਜੀਕਣ
ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਟਹਿਣਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਪਤੀ ਜੀ ਦੀ ਢੂੰਡ
ਬਰਾਬਰ ਜਾਰੀ ਰਖੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ
ਵਰਗੀ ਸਿਕ ਜਾਂ ਤੜਪ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਜਿਸ
ਅਲੌਕਿਕ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਣ ਰਹੀ ਸਾਂ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਮੇਰੇ
ਪਤੀ ਜੀ, ਜੋ ਮਰਦ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਕਾਰੀ
ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਵਾਂਜੇ ਰਹਿਣ।’

‘ਮੈਂ ਪਤੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੱਭ ਕੇ ਜਦ ਥੱਕ ਗਈ ਤਾਂ,
ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ
ਦਿਤਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜ਼ਰੂਰ ਪੂਰਾ
ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਜਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਪਣੇ
ਆਪ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ
ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤ ਜਨਮ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰਾਂਗੀ,
ਫੇਰ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਏਥੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ
ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਗ ਗਈ।’

ਫਿਰ ਸੰਤ ਬੋਲੇ — ‘ਸੰਤ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਰਥਾਤ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਜਦ ਇਹ ਹਾਲ ਸੁਣਾ ਚੁਕੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ।’

ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੀਲੇ ਹੋਏ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਉਤੇ ਐਸੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਹਾਲਤ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਪੁਛਣ ਹੀ ਲਗਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਬੋਲੀ —

‘ਮਹਾਰਾਜ ! ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਕੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਨੇ ਝੂਠ ਬੋਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਬੜੀ ਝੂਠੀ ਨਿਕਲੀ। ਜਿਉਂ ਗਈ, ਮੁੜ ਕੇ ਅੱਜ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਨੇ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ, ਓਦੋਂ ਮਨੋਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਸੁਖ ਨਾਲ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਏ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਏ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ।’

ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੀ

ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਵੀ ਅਜੀਬ ਹੋ ਗਈ, ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਪਾੜ ਕੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਵਲ ਤਕਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ—‘ਹੈਂ! ਇਹ ਮਨੋਹਰ ਮੇਰਾ... ਏਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਪਾਗਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਠਿਆ, ਪਰ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਆਇਆ, ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸੋਠ ਹੋਰੀਂ ਹੁਣ ਤਕ ਚੁਪ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਕਹਿਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ — ‘ਓ... ਹੋ... ਹੋ... ਹੋ... ਹੋ ਓਏ ਮੇਰਿਆ ਰੱਬਾ! ਇਹ ਤਾਂ ਅਜਬ ਮੇਲ ਮਿਲਿਆ! ਤੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈਂ ਕਿ ਮਨੋਹਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ? ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਮਨੋਹਰ ਨਿਰਾ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ (ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਵਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ) ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।’

ਹੁਣ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਲਈ ਬੈਠਾ ਰਹਿਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਮਨੋਹਰ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ।

ਮਨੋਹਰ ਭਾਵੇਂ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਓਪਰਾ ਆਦਮੀ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡੀਆਂ ਜੁੜ ਜੁੜ ਕੇ ਜਿਹੀ ਸੰਗਲੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮੋਹ ਜਾਗ ਉਠਿਆ। ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰੋ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਤਨਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੁੰਨਾਂ, ਜਿਤਨਾ ਅੱਜ।

ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਨੇ ਅਜ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਡਿੱਠਾ। ਉਹ ਅਜੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਕਿ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਦਾ ਪਤਾ ਪੁਛੇ, ਮਨੋਹਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਨੋਹਰ ਤੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਗਲ ਲਗ ਕੇ ਰੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੇਠ ਸੇਠਾਣੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਵੀ ਸੰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਹਟ ਕੇ ਇਧਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਵਲ ਮੂੰਹ ਮੋੜਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤਕਿਆ, ਓਹ! ਇਥੇ ਤਾਂ ਖੇਡ ਹੀ ਹੋਰ ਬਣੀ ਪਈ ਸੀ, ਇਥੇ ਤੇ ਸੋਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਸੀ। ਲੰਮਾ ਚੋਲਾ ਬਨਾਵਟੀ ਜਟਾਂ ਤੇ ਚਿੱਟਾ ਦਾਹੜਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਸੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਭੋਲੀ ਭਾਲੀ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਜਨਾਨੀ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਇਸ ਵਲ ਮੁੜਿਆ, ਉਹ ਝਟ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਤੇ ਡਿਗ ਪਈ।

ਆਹਾ! ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਸਚੀ ਮੁਚੀ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲੇ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਕੀਕਣ ਉਸ ਦਾ ਯੁਗ ਪਲਟ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਐਉਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੀਕਣ ਕੋਈ ਗਾਹਕ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਨਕਦ ਮੁਲ ਦੇ ਕੇ

ਚੀਜ਼ ਚੁਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੈਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਮੁਲ ਤਾਰਿਆ ਤੇ ਮੁਲ ਤਾਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਝਟ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਈ।

ਮਨੋਹਰ ਭਾਵੇਂ ਅਗੇ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਰਾਮ ਲੁਭਾਏ ਨੇ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ। ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਇਸ ਵੇਲੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਵਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਡੋਲ ਤੇ ਸਥਿਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ।

ਮਨੋਹਰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਮਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਚੰਬੜ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਬਾਹਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤਾ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਅੱਜ ਚੰਦਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ—

‘ਮੇਰਾ ਬਿਹਾਰੀ!’ ਇਹ ਨਾਮ ਮਨੋਹਰ ਦਾ ਜਨਮ-ਨਾਮ ਸੀ।

ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਇਹ ਪੰਜੇ ਜਣੇ ਇਕ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਕਦੇ ਰਹੇ, ਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਿਚ ਕਿਚ ਹਿੱਸੇ ਵੇਲੇ ਸੋਠ ਹੋਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਰੋਮ ਦੇਂਡ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਾਵ ਟਾੜ ਕੇ ਬੋਲੀ — ‘ਸੋਠ

ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ
ਵਲ ਮੂੰਹ ਕਰਕੇ ਬੋਲੀ — ‘ਬੀਬੀ! ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ
ਹੋਵੇਗਾ।’

ਜਿਸ ਕੀ ਵਸਤੁ ਇਸ ਆਗੈ ਰਾਖੇ॥

ਪੁਤ ਕੀ ਆਗਿਆ ਮਾਨੈ ਮਾਥੈ॥

ਸੇਠ ਹਰੀ ਤਾਂ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਲੋਟ ਪੋਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।
ਉਹ ਬੜੀ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਬੋਲੇ — ‘ਵਾਹ ਮਹਾਰਾਜ! ਚੰਦਾ
ਵਰ੍ਹੇ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜੇ?’

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਬੋਲੀ — ‘ਬਸ, ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਹਿਸ਼ਟਾ
ਬੰਦ ਤੇ ਭੇਟ ਭਰਾ ਦਾ ਜਾਰੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ
ਸੀ ਰਖਿਆ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨ ਸੀ।’

ਸੇਠ ਹਰੀ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਬੋਲੇ — ‘ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਬੰਧਨ ਸਾਡਾ
ਕਿ ਆਪਣੇ ਪੁੰਤਰ ਦਾ?’

‘ਤੁਹਾਡਾ ਵੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੰਤਰ ਦਾ ਵੀ।’

‘ਅਜੇ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਪੁੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਕਿਉਂ
ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਮੇਰੇ ਪੁੰਤਰ ਦਾ?’

‘ਇਕੇ ਗੱਲ ਹੈ।’

ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਬੋਲ ਉਠੀ — ‘ਮਹਾਰਾਜ!
ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਤਾਂ ਭੇਟ ਭਰਾ ਦਾ ਸਾਕ ਹੋਇਆ
ਤੇ ਮੇਰਾ ਤੁਹਾਡਾ?’

‘ਭੇਟਾ ਭੇਟਾ ਦਾ।’

‘ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਗੁਰਿਆਣੀ ਬੋਲੀ ਦਾ।’

‘ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਮਾਲਕ ਤੇ
ਨੌਕਰਾਣੀ ਦਾ।’

‘ਚਲੋ ਠੀਕ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਕਣ ਤੇ ਮੈਂ ਨੌਕਰਾਣੀ।’

‘ਲਓ, ਇਹ ਉਲਟੀ ਗਲ ? ਕੀ ਮੈਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੁਹਾਡੀ
ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ?’

‘ਤੇ ਕੀ ਮੈਂ ਚੌਦਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ?’

ਇਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਲਾਗੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਪਿੰਜਰੇ ਚੋਂ ਤੋਤਾ ‘ਟ੍ਰੀ ਟ੍ਰੀ’
ਕਰ ਕੇ ਬੋਲ ਉਠਿਆ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ
— ‘ਮਹਾਰਾਜ! ਇਹ ਤੋਤਾ ਕੀ ਕਹਿ, ਰਿਹਾ ਹੈ ?’

ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਬੋਲੀ — ‘ਫਿਰ ਓਹੀ ਮਹਾਰਾਜ!’ ਇਹ ਕਹਿ
ਰਿਹਾ ਹੈ —

‘ਚਿਰੀ ਵਿਛੁੰਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਏ।

ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਗਤ ਲਖੀ ਨਾ ਜਾਏ।’

ਉਪਰੰਤ

ਇਹ ਚਿਰੀ ਵਿਛੁੰਨਾ ਪਰਵਾਰ ਇਕ ਵਾਰਗੀ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀ ਖਬਰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਭਾਵੇਂ ਹੁਣ ਜ਼ਨਾਨੇ ਵੇਸ ਵਿਚ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਦਸ-ਗੁਣੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ-ਭੰਡਾਰਾ ਵੰਡਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਪਰ ਹੁਣ ਮਰਦਾਂ ਤੇ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਮੇਲਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਹੁਣ ਪਾਰਸ ਨਾਲੋਂ ਛੋਹ ਕੇ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਲੋਹੇ ਤੋਂ ਸੋਨਾ ਬਣਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਲੋਹੜੀ ਲੰਘੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਸੇਠ ਹੋਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਬਥੇਰੇ ਵਲੋਵੇਂ ਪਾਏ, ਮਨੋਹਰ ਵੀ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਗਲ ਚੰਬੜਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਉੱਤਰ ਸੀ ਕਿ “ਕੇਸਰ ਦੀ ਕਿਆਰੀ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਦਲਦਲ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਡਿੱਗਣਾ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਹੈ।”

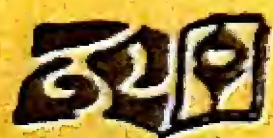
ਅੰਤ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਮ ਲੁਭਾਇਆ ਕੇ ਕੁਸ਼ਲਿਆ ਭਗਵਿਆਂ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਸਜਤ ਜੋੜੀ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹੀ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੌਰਨ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ। ਸੇਠ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਂਦੇ ਰਹੇ।

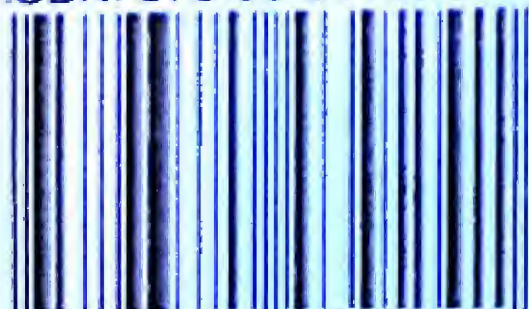
ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ

ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ, ਸਵਰਗ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਸ,
ਚੌੜ ਚਾਨਣ, ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਆ, ਸਰਾਪੀਆਂ ਰੂਹਾਂ, ਕੋਈ ਹਰਿਆ
ਬੂਟ ਰਹਿਓ ਰੀ, ਇਕ ਮਿਆਨ ਦੇ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਛਲਾਵਾ, ਪੁਜਾਰੀ, ਬੰਜਰ,
ਸੰਗਮ, ਆਸਤਕ ਨਾਸਤਕ, ਨਾਸੂਰ, ਆਦਮਖੋਰ, ਮੰਤਧਾਰ,
ਪੁੰਦਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਗਰੀਬ ਦੀ ਦੁਨੀਆ, ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆ,
ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆ, ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ, ਸੁਮਨ ਕਾਂਤਾ, ਕੱਟੀ ਹੋਈ ਪਤੰਗ,
ਅੱਗ ਦੀ ਖੇਡ, ਟੁੱਟੀ ਵੀਣਾ, ਗੰਗਾਜਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ, ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ,
ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਪੀ, ਚਿੱਟਾ ਲਹੂ, ਫੋਲਾਦੀ ਫੁੱਲ, ਲਵ ਮੈਰਿਜ,
ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ, ਦੂਰ ਕਿਨਾਰਾ, ਅੱਧ-ਖਿੜਿਆ ਫੁੱਲ, ਪੱਥਰ ਕਾਂਬਾ,
ਕਾਗਤਾਂ ਦੀ ਬੇੜੀ, ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ, ਕਾਲ ਚੱਕਰ, ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ,
ਪਾਪ ਦੀ ਖੱਟੀ, ਸੂਲਾਂ ਦੀ ਸੇਜ, ਪੱਤਝੜ ਦੇ ਪੰਛੀ, ਸੱਧਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ,
ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਕਬਰ, ਵਰ ਨਹੀਂ ਸਰਾਪ,
ਅਣਸੀਤੇ ਜ਼ਖਮ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਖੰਭ, ਮਿੱਠਾ ਮਹੁਰਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਗੀਤ,
ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਡਾਕੂ, ਰਜਨੀ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਜਿਲਦ, ਠੰਢੀਆਂ ਛਾਵਾਂ,
ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ, ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ, ਬੀ. ਏ. ਪਾਸ।

ਨਨਕ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰਸਤਵ ਮਾਲਾ

ISBN: 978-93-81439-24-1

9 789381 439241